

SZENTI TIBOR

Háborgatott halottaink

I. rész

Összefoglalás ♦ *Az európai jellegű kultúrnépeknél naponta elhangzik vagy sírjelekre írják: „Béke poraira”. Ennek ellenére halottainknak nem adjuk meg a nyugalmat. Ennek több magyarázata van. Legfontosabb az ösztönös ragaszkodás, amely az állatvilágban is megfigyelhető, és amely a gyász időszakában öntudatlanul munkál bennünk. Ugyancsak kikerülhetetlen a lelki tényező. Nehezen nyugszunk bele a veszteségbe. A gyász, a hiány levezetésének egyik gyakorlata, ha halottainkkal tovább foglalkozunk, őket verbálisan vagy tettleg háborgatjuk. A halottak zaklatásának számtalan módja alakult ki, amelyek legalizálódtak és kultúrtörténelmünk részeivé váltak. A mumifikálástól az újratemetésen át a kannibalizmusig sok példát ismerünk. Tanulmányunk ezekről ad áttekintést a teljesség igénye nélkül.*

Bevezető

A fecske mintegy 50 millió éve fecske, az ember néhány millió vagy százezer éve Homo erectus, ill. sapiens, attól függően, hogy az emberré válást milyen szempontok szerint vizsgáljuk. Megközelítésünket másként kell kezdenünk, ha az embert az élővilágban elfoglalt helye alapján kívánjuk meghatározni. A Darwin óta folytatott antropológiai kutatások eredményeként azt ma már senki sem vitathatja, hogy a Homo sapiens az az állatfaj, amely fejlődése során az élővilág csúcsára jutott. Meghódította a Földet, pusztítja környezetét és néhány évtizeden belül elindul az Univerzum megszállására. Az emberi faj akkor hal ki, amikor minden állati tulajdonságáról lemond és humanizálja azokat. Ekkor kopnak ki belőle az eredeti, örökölt ősi ösztönök és genetikai tulajdonságok. Ez azonban még messze van.

A kiváló angol etológus, Desmond Morris szavaival élve, az ember mégis „csupasz majom”, vagyis szőrzetét elvesztett főemlős. *„Az ember nem más – írta –, mint az állatvilág*

egyik tagja. Egyszer szörnyeteg, másszor fenséges, de mindig állat. Hiába szeretjük bukott angyalnak tekinteni magunkat, ha a valóságban felkapaszkodott majmok vagyunk.”¹ Ez nem pejoratív! Számunkra nagyon is fontos, hogy megőriztünk sok olyan alapvető tulajdonságot – ha úgy tetszik, állati ösztönt –, amely nélkül nem léteznénk. Gondoljunk csak a táplálkozási, szaporodási, menekülési stb. ösztöneinkre! Az ősi, belső készletések máig hatnak, és a rajtunk lévő tojáshéj vékonyságú emberi kultúrréteget minduntalan áttörik. Megmutatkoznak viselkedésünkben, pszichés és szomatikus megnyilvánulásainkban. Ezek egy része a „jó ízlésű” embereket fölháborítja, másik része viszont annyira beleépült kultúránkba, az egyes népek, csoportok *hagyományos szokásaiba*, hogy semmi kivetni valót nem találunk benne, sőt az követ el erkölcsi hibát, aki a konzervatív tradíciókat megveti vagy elveti. Ez a fejtegetésünk tökéletesen áll akkor is, ha a halottakkal való foglalatosságról és a temetkezési szokásainkról beszélünk.

I. rész

A TETEM SORSA

A főemlősök és kadáverük

Valamennyi fejlett majomfajnál tapasztalták, hogy miként az ürüléküket sem, úgy vándorlásuk, gyűjtögetésük során elhalt társukat sem hagyják el, ugyanúgy, ahogy ezt nagyon sok náluk fejletlenebb idegrendszerrel és érzelmi megnyilvánulással bíró emlős teszi. Különösen érzékelhető ez legközelebbi rokonainknál, a szerológusok és genetikusok által *unokatestvéreinknek* mondott csimpánzoknál, közülük is a *bonobó* fajnál. Az ember és a csimpánz közötti azonosság 98,8%, tehát a különbség mindössze 1,2%, de ez a kis hányad mégis egész világot jelent.

Megfigyelték, hogy az említett majmok az elpusztult hordatagot körülveszik, egy darabig nézegetik, húzzák, vonják, kurkásszák, egyik-másik közöszölni próbál vele, mely ebben az esetben nem szaporodási feladatként, hanem társas kapcsolatteremtésként funkcionál. A kadáveret, mielőtt végleg sorsára hagynák, néhányan megkóstolják, eszegetik. Az anya az elhalt kölykét még napokig a mellére szorítva cipeli, szoptatni próbálja, kurkássza, végtagjait húzogatja, nézegeti. Ez a viselkedésmód az anyai ösztönnek csak az egyik megnyilvánulása, a nőstény egyelőre nem hajlandó tudomást venni arról, hogy utódja már nem él. Amikor végre fölismeri, hogy a tetem kihűlt, esetleg már oszlásnak indult, még akkor sem mindjárt löki el magától. Ezzel a viselkedésmóddal már a tetem csoporthoz való tartozását ismeri el, és ennek megtartására törekszik. Végül a fáról a talajra ejti a testet, amit

egyedek fajok, mint pl. a csimpánzok, fehérjeszükségletük kielégítése érdekében többnyire közösen elfogyasztanak.

Ezeket az állati viselkedési formákat, ösztönkésztetéseket azért írtuk le ilyen részletesen, mert – mint látni fogjuk – az emberi kultúrában is tetten érhető megannyi részlete, és ez a tény óhatatlanul összehasonlításra sarkall bennünket. Azt világosan látnunk kell, hogy a főemlősöknél a kadávernek még további *társas sorsa* van, egykönnyen nem mondanak le róla.

Egyébként más gerinces állatok esetében is ismert az elpusztult társaik tetemével való foglalatosság. Ezek közül a leglátványosabb esemény talán az, amikor elefántok az afrikai elefánttemetőben, az ormányukkal a száraz csontokat forgatják. A majmokhoz hasonlóan, a döglött kiselefántokat körbeveszik, védelmezik, ormányukkal igyekeznek talpra állítani, órákig húzzák-vonják őket, mielőtt a dögevők martalékaul hagynák.

A megkapaszkodás, mint az ősi ösztönkésztetés megnyilvánulása a tetemmel való kapcsolatunkban

Szociális fejlettségünket többek között annak köszönhetjük, hogy megtanultunk csoportban maradni és egymással foglalkozni. Ahogy a majmok kurkásszák társaikat, *bőrápolásos szolgálatot* látnak el, nekünk is belső vonzalmat és kielégülést okoz, ha valaki magához húz, hozzá bújhatunk, gondoskodik rólunk, kényeztet, és ha kell, ápol. Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy vonzódunk a másikhöz. Eltűrjük rigolyáit és elfogadjuk testi-lelki közeledését. Jólesik, ha simogat, megfog. A szoros testi kapcsolaton, a bőringeren keresztül jutunk egymással ÉN-közelbe.

Amikor egy hozzánk közel álló ember meghal, bár tudjuk, hogy mi történt vele, és hogy halála nem fordítható vissza, érzelmeinkkel mégis nehezen fogadjuk el a valóságot. A megkapaszkodás kényszere, mint lejtőn guruló golyó, még egy ideig megállíthatatlanul mozog előre, míg eszünk le nem fékezi. Ekkor jön az elszakadás traumája. Ezt a gyötrő, érzelmeinkkel alig, vagy el nem fogadható érzést csak akkor tudjuk enyhíteni, ha a tényről egyelőre nem veszünk tudomást; ha a tetemmel úgy viselkedünk, mintha még élne.

A hagyományos társadalmi rendben is változatlanul kapaszkodunk a halottba: ellátjuk, mosdatjuk, miközben beszélünk hozzá, dicsérjük, sajnáljuk, siratjuk, majd különböző lelki fokozatokon keresztül megkezdődik a gyász földolgozása. A testi megkapaszkodás és elszakadás átalakul lelki folyamattá, mely az érett személyiség esetében, az elhalt emlékének ápolásával még évtizedekig, vagy akár élete végéig tarthat. Ez az ősi ösztönkésztetés *humanizálva* jut kifejezésre, amikor az özvegy naponta nézegeti elhalt párja fényképét, rakosgatja kedvenc tárgyait, ápolja sírját és gyakran beszél róla környezetének. Ezek után

nem véletlen, ha a tetemnek nem hagyunk nyugodalmat, egy darabig még foglalatoskodunk vele, amikor pedig már nincs a közelünkben, lelkiileg idézzük, zaklatjuk. Vagyis nemcsak a test, de a lélek és az elhunyt által képviselt szellemiség sem nyugodhat tőlünk. Más kérdés, hogy ez utóbbi ápolása olykor a család, a csoport, a nemzet vagy akár az egész emberiség fontos kötelessége. (Gondoljuk csak meg, milyen háládatlan utókor volnánk, ha pl. nem emlegetnénk államalapító Szent István királyunkat, vagy nem tisztelnénk Galileo Galileit!)

A szeretett ember halála esetén nemcsak a sajnálat és az iránta való ragaszkodás él bennünk, hanem az eltasztás kényszere, a halottól való elidegenedés is megszületik. Az elhunyt rémmé válhat – mert az ismeretlen, tehát félelmetes halál birtokba vette –, szelleme kísérthet. Ősi ösztöneinkbe mélyen beleíródott a hullától való irtózás és félelem. Amikor a szubhumán főemlős a szavannára került védtelenül kiszolgáltatottan a ragadozóknak, főleg az éjszaka sötétjében kísértették az állatellenségek, föl villanó szemek, vicsorgó fogak, rémes ordítások stb. formájában, amelyek az életére törtek és elpusztították. Az emberi kultúra fejlődésével párhuzamosan így jelent meg a hulla, csontváz, koponya, múmia, vámpír, zombie alakú mitológiai alvilági horrorlények tömege, akiktől félni kell, s akik azonosulnak a tetemmel. Idegeinkben élnek, visszajárnak és kísértenek. Ideig-óráig elaltatható a rettegés, de pl. a természeti ember még ma is minden alkonyatkor félni kezd, mert tudja, hogy jön a sötétség, a halál órája, amikor számára leküzdhetetlen alvilági erők szabadulnak el, és retteg, hogy az éjt nem váltja föl a világosság. Csak hajnalban, a fényt hozó napsugarak hatására nyugszik meg.

Élet, halál, transzcendencia

Az állati ösztön és az emberi magatartás megnyilvánulásai közötti különbséget abban látjuk, hogy az ember a cselekedeteit humanizálta, még ha ezek jó része a mai európai etika számára elfogadhatatlan is. Az ősi ösztönt transzcendentális csomagolásba helyeztük – a belső készletés ettől kezdve háttérbe szorulni látszik, ill. nehézkes a föl ismerése –, és kultúránk, népi hagyományaink megannyi szokásával színeztük. Ennek alapjául az istenhit, ill. a halott ember valamilyen túlvilági továbbélésének hite szolgál. Az emberi civilizációban nem jelenik meg a tetemmel kapcsolatos olyan tevékenység, amelynek háttérben ne lehetne kisebb arányban a tudományos föl ismerésre való törekvést, nagyobb arányban pedig a hittel kapcsolatos elvárások kielégítését fölfedezni.

„Hit nélkül nem lehet élni” – fogalmazták meg ápoló tanítványaim néhány évvel ezelőtt. A hit nélküli embernek nincs tartalmas élete. Valamiben minden embernek hinnie kell, pl. önmagában, az Emberben, a jövőben, a rábízott betegek egészségének visszaállításában stb. A teológia szerint, minden hitnek az alapja az *istenhit*. Paul Davies

fizikus, az Univerzum² kutatója, a vallás és a tudomány közötti híd építéséért 1995-ben megkapta a Nobel-díjjal vetekedő Templeton-díjat. Egyik könyvében így körvonalazta hovatartozását:

„Magam a tudósoknak ahhoz a csoportjához tartozom, akik ha nem is osztják a hagyományos vallás tanait, mindazonáltal tagadják, hogy a Világegyetem a vakvéletlen céltalan terméke. Tudományos munkásságom során mindinkább arra a felismerésre jutottam, hogy a fizikai valóság oly bámulatos találékonysággal épül fel, amelyet nem tudok pusztán tényként elfogadni. Kell lennie valami mélyebb magyarázatnak. Hogy aztán Istennek hívja-e ezt valaki, meghatározás és ízlés dolga. Továbbá arra a meggyőződésre jutottam, hogy a tudat – vagyis a világ tudatos szemlélete – nem a természet semmitmondó játéka, hanem a valóság mindennél alapvetőbb megnyilvánulása. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mi lennénk a Világegyetem célja. Távolról sem. Mégis hiszek abban, hogy mi, emberek kitéphetetlenül beleágyazódtunk a dolgok rendjébe.”³

Milyen nagyszerű azt tudni, hogy – a csillagászok megfogalmazása szerint –, „mindannyian csillagorból vagyunk”, vagyis az anyag-megmaradási törvény értelmében, elpusztíthatatlanok. A halállal csak az ÉN-ünket veszítjük el, de anyagi voltunk – bár folyamatosan átalakul – mégis elpusztíthatatlan. Beletartozik az Univerzumba, annak építőköve.

A tudomány mai álláspontja szerint, amelyet 1995 nyarán a Hubble-expedíció bizonyított, volt *ősrobbanás*, amely a Világegyetem kezdete, teremtése. Az anyag-energia megmaradási elv értelmében – amelyet Albert Einstein világhírű képletével az $E = m \cdot c^2$ -el definiált –, kezdetben egy magára ismert, *nyugvó őseenergia* volt. Ezt ma teológiai értelemben a *teremtő Istennek* nevezhetjük, aki az őszrobbanással magából létrehozta az anyagi világot, és megteremtette a *táguló világegyetemet*, benne 16-20 milliárd év után az embert.

Már az az elgondolkodtató tény, hogy ez az őseenergia nem más állatfajt, hanem minket emelt ki az élőlények közül, és helyezett a földi élet csúcsára, jelzi: velünk célja volt. Ez az őseenergia mindenütt ott van az Univerzumban, csak megfelelő vevőkészülékkel, vagyis lélekkel kell rendelkezni ahhoz, hogy felfedezhessük és befogadhassuk. Az emberré válás folyamán ezt mindazok képesek voltak érzékelni, akik csak akarták.

A lélek már az ősemberben is megnyilvánult, és a különféle kultúrák által létrehozott hitformákkal azóta is igyekszik bennünket igazgatni. A hit középpontjában a két véglet: az örök élet és az örök elmúlás áll. Az utóbbival kapcsolatos a halott, aki többnyire tiszteletnek örvend, és arra késztet bennünket, hogy foglalkozzunk vele. *„Valószínűleg nincs is olyan társadalom, amely ne tisztelné a halottait. Még nemünk kezdeti korszakában is, a neander-völgyi ember úgy-ahogy rendezett sírokba temette az elhunytakat.”⁴*

Halott, tetem, hulla...

Csodálatos a nyelv. Kifejezi az érzelmeinket, és az adott dolgokhoz köthető viszonyainkat is. Arra vonatkozóan, hogy mennyi kifejezéssel tudjuk elkülöníteni, és érzelmileg árnyalni az elhaltat jelentő szavainkat, íme néhány ismert példa: eltávozott, halott, holt, holttest, tetem, hulla, kadáver, dög stb. Figyeljük meg, hogy az itt felsorolt szavak sorrendje kétfajta minősítést is takar!

Vegyük példaként a két szélsőséges szó jelentését, az említettek között az elsőt és az utolsót. Az eltávozott még valamilyen emberfélét jelent, csak már nincs vele élő kapcsolatunk. Test és valamiképpen lélek együtt, aki itt hagyott bennünket, de valamilyen transzcendentális kapcsolatra még alkalmas. Ugyanakkor a dög már egy lélektelen, bomló anyagtömeg, amelytől az „európai” hagyományokkal rendelkező, de az iszlám és buddhista kultúrákban is igyekszünk minél hamarabb megszabadulni.

A másik minősítés erkölcsi értékítéletet tartalmaz. Közvetlen hozzátartozóink eltávozott; teste halott, vagyis holttest. A patológusnak tetem, a boncmesternek hulla, kadáver, intelligenciaszintünktől függően pedig, a haragosunkat olykor dögnek említjük.

Ezek a minőségbeli különbségek egyúttal a tetemmel való bánásmódunkat is szabályozzák. Az elhalt kedves személyt még egy darabig élőnek tekintjük, beszélünk hozzá, kedveskedünk neki, lelkiismeret-furdalásunk miatt bocsánatot kérünk tőle, simogatjuk, virágot szórunk a koporsójába stb. A temetkezési ember számára, aki elhozza a koporsót, beleteszi a halottat és kiviszi a szállító járműhöz, az elhalt már közömbös, csak egy „munkadarab”, ami számára csak a megélhetésével kapcsolatos tevékenység alanya. Nem várja tőle senki, hogy munkája közben a halottat sirassa, babusgassa, a koporsót óvatosan tegye a platóra, hogy a test ne rázkódjék. Természetes, hogy ő másként bánik vele, mint a hozzátartozók.

Fölvetődik a kérdés, hogy korszakunkban, egy civilizáltnak mondott országban, miként viszonyulhatunk az elhaltnak? Alapvető követelmény: a lehető legkevesebb zaklatással. Két fő szempontunk lehet: először is a porhüvelyt tekintsük *mentálisan* emberi maradványnak. Milyen szépen fogalmazott Xenophón, amikor az embert *fenségnek* nevezte. Azt is tudjuk, hogy minden ember egy világ, *külön világ*, amely megismételhetetlen. (A teljes azonosságot még az egypetéjűség, vagy a klónozás sem biztosítja.) Az elhalt testre tekintsünk azzal a tisztelettel, hogy az az egykori ÉN-t hordozta; kiszolgált a személyiséget, éltette, és hozzájárult életművének megvalósításához. Éppen ezért föltétlenül tisztelet kell, hogy övezze.

Szomatikus szempontból a tudomány fejlődése, az élők segítésének érdekében föltétlenül szükséges, hogy a holttesten bizonyos vizsgálatot, boncolást stb. is elvégezzünk, de

ezt korlátozzuk a lehető legszükségszerűbbre! Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a halott test valójában bomló anyag, tehát a kellő tiszteletadás mellett, de minél hamarabb *végső nyugalomba* kell helyezni. Ez a továbbiakban nemcsak a fizikális, hanem a lelki nyugalma biztosítására is vonatkozik.

Egyes vidékeken, miként Magyarországon is, máig élő szokás, hogy az elhalt szellemével való kommunikálás érdekében *halottlátó*khöz fordulnak; médiumokon keresztül próbálnak kapcsolatot teremteni az elhunytal; szeánszokon, spiritiszta összejöveteleken jóslással, pohártáncoltatással, transzba eséssel szeretnének az eltávozott szelleméhez közelebb kerülni. A gyász földolgozásának az sem ajánlott módja, ha a gyászolók egy része a halott sírjánál még hetekig hangosan sír, beszélget az elhunytal; ételt, italt visz neki stb., ahogy erre majd nem egy példát fogunk olvasni a következőkben.

Az eltávozott lelkéért imádkozhatunk – ahogy ezt a nagy történelmi egyházak évezredek óta indítványozzák –, emlékét magukban őrizhetjük, ha pedig jelentős személyiség volt, szellemének ápolásával (pl. alapítvány létrehozásával, emléktábla elhelyezésével, szoborállítással, életrajzának megírásával stb.) adózhatunk emlékének.

A tetem mai sorsa civilizációnkban a „végső” nyughelyre helyezésig

A tetemnek nincs nyugta. Egykönnyen nem tudunk tőle sem érzelmileg, sem fizikailag megválni. A halálélményt az érzelmi kötődéstől, a kötelező hagyományok betartásától, és intelligenciánktól függően lassabban vagy nehezebben, illetve gyorsabban vagy könnyebben tudjuk földolgozni, de amíg ez nem történik meg, a halottal foglalatostkodunk. A tradíciók megkövetelik tőlünk ezt a tevékenységet, ezért a tetemet bolygatjuk, háborgatjuk, zaklatjuk, nem nyugszunk tőle. Ezt olykor fontos tudományos köntösbe öltöztetjük, amelynek céljaként a jövő nemzedék érdekét határozzuk meg, és ezzel érzelmi, erkölcsi jogot formálunk a tetemmel való manipulációnkra. Ez a gyakorlatunk így nyer polgárjogot, sőt kötelező érvényt!

Ma az életből való eltávozásnak négy fontosabb helyszíne lehet: otthon, fekvőbeteg intézményben, közterületen, illetve bárhol erőszakos vagy kriminális beavatkozás következtében. Általában rettenetes élményekkel szolgálnak a háborúk, a XX. századi világháborúk, különösen a japán atomtámadás következményei.

Vizsgáljuk meg a „korszerű” elhalálozás lehetőségeit!

Otthoni halottellátás

Ha valaki otthon hal meg, főleg faluhelyen, ahol a hagyományok már megszűnőben ugyan, de még élnek, a tetemet a földre helyezik – ha ezt korábban már meg nem tették a haldoklóval⁵ –, és szemhéjára pénzérmet tesznek, hogy zárva maradjon, állát pedig fölkötik, hogy a szája

ki ne nyíljon. A tetem kihülése előtt, míg a hullamerevség be nem áll, lemeztelenítik, majd langyos vízzel, szappannal, egy darab rongy segítségével az egész testet lemossák, rossz törülközővel megszárogatják, megborotválják és megfésülik, majd felöltöztetik. Ha ezeket a műveleteket a család nem vállalja, erre alkalmas embert keresnek, vagy a hullaszállítók külön fizetségért elvégzik.⁶

A fekvőbeteg intézményben elhaltak ellátása

Népünk számára a halott fölkészítése a „hosszú útra” épp olyan fontos volt, mint egy újszülött ellátása, hiszen szemükben a halál nem volt más, mint „beleszületni egy másik világba”. A kórházban elhalt test ezt a szeretetteljes, vallási érzülettől fűtött ellátást nem kapja meg. Itt már csak kadávernek számít, amelyet minél gyorsabban el kell távolítani a betegek közül, amely eljárás egyébként nagyon helyes.

A halottal való bánásmód többnyire fizikális, de ahogyan ezt végrehajtjuk, az minősíti emberi mentalitásunkat. Mint azt fentebb kifejtettük, a tetemben egy ember ÉN-képét, egész világát, bejárt életútjának hordozóját tiszteljük. Mégis gyakori, hogy a test ellátása közben pejoratív jelzőket mondanak a már védekezésre képtelen porhüvelyre.

A kórházi ápolószemélyzet számára a halottal való foglalatosság akkor kezdődik, amikor nem sikerült az újraélesztése, ill. megállapították az agyhalál beálltát. Két óras kötelező pihentetés után a testet teljesen lemeztelenítik. Ha szükséges, lemossák. Az agónia közben a test felszínére jutott váladékokat el kell távolítani. Ezután a halottat megfésülik, az állát fölkötik, a zárt szemhéjára nedves vattát helyeznek, majd ruhátlanul lepedőbe csavarják.

Az egyik csuklójára, és vele átellenben a másik bokájára fölkötik a kitöltött (nyomtatvány) adatlapot. (Név, születés, elhalálozás dátuma stb.) Ezt követően a tetemet zárt körülmények között az osztályról eltávolítják. Ekkor viszik a patológiára, ahol a boncterem hűtőjébe vagy mindjárt a boncasztalra kerül. Ettől kezdve ugyanaz a sorsa, mint azoknak a testeknek, amelyek közterületen múltak ki, vagy a halálukhoz bűn elkövetésének gyanúja fűződik.

Boncolás, macerálás, preparálás

Mivel kórházi egészségnevelőként dolgozunk, nemcsak hivatalból, de belső meggyőződésből is valljuk, hogy a tetem boncolása a végleges diagnózis fölállítása, a kórok kiderítése, a jövő nemzedékének sikeresebb gyógyítása, védelme érdekében elengedhetetlen és szükséges. Intézményünk a szegedi Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem oktató kórháza. Boncteremünkben az egyik fölírás szerint, „*Mortui vivos docent*”, azaz „*A holtak az élőket tanítják.*” A halott belső részeinek föltárása és mind makro-, mind mikroszkopikus, ha kell

további más, kiegészítő vizsgálata, kémiai, szerológiai, genetikai stb. módszerekkel történik. Másik föliratunkat így fogalmazták: „*Nem kitalálni, hanem megfigyelni kell a természet jelenségeit.*” A boncolást tehát nem ellenérzésünk követi, de az mindenki előtt világos, hogy ezzel a természet által már nyugovóra szánt tetemet mesterségesen bolygatjuk tovább.

A szekcióba nagyon sokan nem tudnak belenyugodni. Kérik, követelik, sőt erőszakkal fenyegetik a patológust, hogy az ő drága halottukat ne „trancsírozzák szét”, hanem „hagyják pihenni”. Ez a réteg minél inkább iskolázatlanabb, és minél közelebb áll a természeti népekhez, a törzsi közösségekhez, mint pl. nálunk egyes romacsoportok, annál inkább ellene van a boncolásnak. Dr. Török István vásárhelyi patológus főorvos sok évtizedes gyakorlatából említ olyan érdekes eseteket, amikor pl. a cigány hozzátartozók bejönnek a prosecturára halottjuktól elbúcsúzni. Egy alkalommal látott olyat, hogy az asszony haját tépdeste, arcát véresre karmolta és jajveszékelve borult a tetemre, csókolgatva azt. Ez a jelenet nem egy természeti népnél a gyász föloldásával együtt járó, kötelező magatartásforma. Az említett nő ezt követően kigombolta halottján a ruhát és ellenőrizte, hogy a családi tiltás ellenére, elvégezték-e rajta a boncolást.

Nagy Britanniában halottkém bevonásával történik a boncolás. „*A halálesetek 32%-ában hívnak halottkémeket, valamivel kevesebb, mint 8%-ában kerül sor nyomozati munkára. Általános gyakorlat, főleg oktatással foglalkozó kórházakban, hogy az orvoscsoport, melyhez az eset tartozik, engedélyt kér az elhunyt hozzátartozójától, hogy a halottkém bevonása nélkül elvégezhessek a boncolást. Nagyon sokat lehet tanulni, amikor szembesülhetünk egy esetleges büntetettel. Az esetek 15-20%-ában kérik és adják meg az engedélyt.*”⁷

*

A *macerálás, preparálás* a jelentősebb patológiai osztályokon, főleg klinikákon, anatómiai intézetekben mindennapos. A hódmezővásárhelyi Erzsébet Kórház patológiai osztályán pl. nagy emlékü orvosok nemzedékei gyűjtötték, konzerválták azokat a szöveteket, szerveket, testrészeket, sőt teljes embriókat és újszülötteket, amelyek szermúzeumunkat gyarapítják.

Idősebb dr. Genersich Antal (1842–1918) hódmezővásárhelyi sebész és patológus, amikor szeretett kisfia meghalt, üvegtetejű koporsóba záratta, és naponta nézegetve tanulmányozta a tetem fölbomlási folyamatát. A szakmai kíváncsisághoz nyilvánvaló emberi érdeklődés is társult, amely együttesen legyőzte a halál okozta lelki traumát. Ez az eset is jelzi, hogy a halállal való foglalatosságunk kitörülhetetlen belőlünk. Ha van tetem, azzal foglalkozunk, ha nincs, akkor magával a halál gondolatával. Ezt fogalmazzuk meg képileg is, állandóan fölszínen tartjuk magunkban. A halál az a vékony fonal, amelyen szüntelen táncolunk, amíg csak el nem szakad, és az ölébe nem hullunk.

Erzsébet királyné halálának 1998. szept. 10-én volt a 100 éves évfordulója. Őt az anarchista Lucheni gyilkolta meg Svájcban. A börtönben történt öngyilkossága után „*Lucheni fejét törvényszéki orvosok levágták és formalinos oldatban konzerválták. Jelenleg Bécsben található az országos patológiai-anatómiai múzeumban.*”⁸ Az emberi szerveket titkos borzongással teli félelemmel nézegetjük. A vér, a hullarész látványa egyszerre kíváncsisággal és viszolygással tölt el bennünket.

Nem egy vallásos embert már a boncolás is megbotránkoztat, de az a tény, hogy nem az egész tetemet temetik el, hanem annak egyes részei a majdani föltámadást esetleg száraz- vagy nedves készítmény formájában, a sírtól távol várják be, egyenesen fölháborít. Gondoljunk arra, hogy a katolikus egyház a hamvasztást is sokáig ellenezte, éppen a föltámadásra való tekintettel. A tanítás szerint ugyanis az utolsó ítéletkor a test is újjáéled. Az egyház csak az utóbbi évtizedekben, a fizikai, biokémiai szaktudományok fejlődésével és ezek eredményeinek megértésével vált e téren engedékenyebbé.

Amikor magunk döntünk holttestünk zaklatásáról

Nem egy ember maga határoz úgy, hogy halála után a testét földarabolhatják. Ennek két lehetősége van, és a társadalom mindkettőt elismeri, támogatja a döntések humanitárius volta miatt. Az egyik lehetőség az, hogy az agyhalál beállta után, de a tetem visszafordíthatatlan fölbomlása előtt, egyes ép szerveit kiveszik, és az arra várakozó betegekbe *transzplantálják*. Így a „halottnak” esetleg több ember életét is sikerül megmentenie.

Még különösebb transzplantáció az, amikor a hirtelen, többnyire tragikus körülmények között elhalt, egészséges férfiből ondófoliadékot nyernek, és vele az ezt igénylő feleséget mesterségesen megtermékenyítik. Ráadásul ez a „szövetbeültetés” könnyebb, mintha más szervet transzplantálnának, hiszen nem véletlen, hogy a természet a heréket a hasüregén kívül, tehát a testhőmérsékletnél hidegebb környezetbe helyezte ki, mivel a spermáknak ez a legmegfelelőbb. Így a hűlő tetemből még hosszabb ideig lehet életképes ondófoliadékot nyerni. Gondoljunk csak bele e különös helyzetbe! A holt élőt nemz!

„*Nemes cselekedet, amit ezen a téren egyáltalán megtehetünk: megerősítjük azt az óhajunkat, hogy szerveinket szerencsétlenség esetén bekövetkező halálunkkor szervátültetéshez ajánljuk fel [...] Általában az a követelmény, hogy a donor fiatal, s korábbi életében egészséges legyen.*”⁹

Arra is van vállalkozó, aki halála után egész testét, egyes szerveit, vagy pl. a fejét ajándékozza valamelyik orvostudományi egyetem patológiai intézetének tanulmányi célokra. Az 1950-es években a politikai elítélt, kivégzett holttestét nem vihette és temethette el a család. Ez a büntetés része volt. Az esetek egy részében még jeltelenül sem temettette el őket

a börtön. Az is a család további lelki megkínzásához tartozott, hogy szeretteik tetemét átadták a legközelebbi patológiai intézetnek, ahol szétmacerálódva lassanként elemésztdtek. Ez történt a szegedi Csillag Börtön udvarán kivégzett vásárhelyi ún. fehérgárdistákkal is.¹⁰

Az angol szerzők így számolnak be a hazájukban szokásos holttest-ajándékozásról: „A másik lehetőség, hogy testünket embertársaink hasznára bocsássuk, vagyis hogy felajánljuk azt az orvostudomány számára. Ez a gyakorlatban rendszerint azt jelenti, hogy az egyetemi anatómiai intézetben fogják a tetemet felhasználni orvostanhallgatók oktatása érdekében [...] A halál beálltát minél előbb igazolni kell, és ha otthon következett be, a holttestet egy kápolna ravatalozójába kell vinni. Ezután az anatómiai intézet megbízást ad a temetkezési vállalatnak, hogy intézkedjen a tetemnek az intézetbe történő szállításáról. A holttestet itt 3 éven át tarthatják, egyes testrészeket ennél tovább is. A test megmaradt részeit illő kegyelettel temetés vagy hamvasztás útján örök nyugalomra helyezik, anélkül, hogy erről értesítenék a rokonokat, vagy a végakarát végrehajtóit.”¹¹

Mai magyar temetőhasználat

Tisztában kell azzal lennünk, hogy a halottnak ezek után sincs igazi pihenése. Hiába állítjuk, hogy „örök nyugalomba helyezzük”, ez pl. a mai magyar temetőkertereket érintő rendelkezések szerint mindössze 25 év. A talajviszonyoktól függően, egyes tetemek teljes lebomlása még be sem fejeződött¹², amikor a sírját a hozzátartozói nem tudják (vagy nem akarják) megváltani, és a temetőgondnokság a sírhelyet eladja. Ilyenkor megengedett körülmények között két dolog történik: az előző emberi maradványokat egy dobozba szedik ki, és a temető jeltelen helyén közös sírgödörben elhantolják. (Ez a *jeltelenség* ugye ismerős? A feudalizmus korában a közönséges bűnözőket a kivégzésük után a temető árkában, vagy a kerítésen túl jeltelenül földelték el; korunkban, a hazánkban kivégzett 1956-os politikai foglyokat éjszaka szállították a köztemetőbe, ahol ismeretlen gödrökbe gyömöszölve elföldelték őket.)

A másik megoldás az, hogy az újra kihantolt sírgödör egyik hosszanti oldalfalában *padmalyt*, azaz *fülkét* alakítanak ki, és az előző tetem maradványait oda kotorják be, majd helyébe leengedik az újabb koporsót. Kevésbé megengedett módon pedig, a sír emberi maradványát a temető elpusztult koszorúinak gyűjtőhelyére, vagy zárt szemétygyűjtő konténerbe dobják. Előbbi helyről a kóbor kutyák húzzák-vonják szét – ez történt néhány évtizede a szegedi belvárosi temetőben, amely nagy sajtóvisszhangot váltott ki –; az utóbbi esetben pedig a szeméttelpre kerül. Fölmerül a természetes kérdés, hogy a folyamatos sírfölhasználás és újra rátemetés következtében, mondjuk egy évszázad múlva, amikor a gödör alján már elég padmalyhely sem lesz, a rengeteg csont hol fog elférni, és mi lesz az emberi maradványok sorsa?

A temetők használata már évszázadok óta egész Európában gond, különösen a köves, hegyes vidékeken, ahol alig van föld az elhantolásra. „*A mind sűrűbben lakott városok, települések közepén túlszűföldő temetők egyre inkább veszélyeztették az élők higiéniés biztonságát...*” – írta Kunt Ernő. „*A XVIII. századra már elterjedt az a nézet, mely szerint a korábbi századokból örökölt szokás nemcsak egészségtelen, de a holtak »nyugalmát« is zavarja, méltóságukat sérti.*”¹³

Vizsgáljuk a következő változatot, amikor a tetemet elhamvasztják! A hozzátartozók a hamvakat tartalmazó urnát nem kívánják temetőkertben elhelyezni, lemondanak a gyász további foglalatosságairól. Az urna a krematóriumban marad és – finoman fogalmazva – egyszer onnan valahová kiürítik. Tételezzük föl a legjobbat, pl. más, hasonlóan járt hamvakkal együtt, egy közös gödörben elássák.

Ha a hozzátartozók a hamvakat elviszik, és valamilyen végtisztesség mellett korábbi halottjuk sírjába temetik, az óra változatlanul ketyeg, és a sír megváltási idejének lejárta után, a hamvokról újfent gondoskodni kell, vagy a már ismertetett sors vár rájuk. Amennyiben a hamvakat *kolumbárium*ba helyezik, a fülke foglalásának ideje tíz év, ezután ismét meg kell váltani. Csupán néhány nemzedékváltás, és a régi hamvakat már senki sem váltja meg, azokat a fülkéből végleg el kell távolítani. Az emberi maradványok ismét vándorútra kelnek.

Nagyon humánusnak tűnik az a megoldás, amikor szép virágos kertben, a közeli ravatalozóból idehallatszó lágy gyászzené dallamaira, az elhalt hamvait egy nyugvó szökőkút tartályába öntik, majd azt gombnyomásra működésbe hozzák, és a vízsugarak kimossák a növények közé. Prágában maga a hozzátartozó az urnából szórja szét a rózsák közé a hamvakat, amelyeket a jótékony eső mos majd a talajba. A hamvak akár így, akár úgy kerülnek a földre, nincs nyugalmuk, megindul a természetes körforgalmuk. Belekerülnek a talajba. Egyik részüket a televényférgék, rágcsálók, atkák hasznosítás nélkül forgatják, más részüket pedig, mint értékes tápsót a növények fölszívják, beépítik szöveteikbe. A virágokat metszik, gondozzák, elhalásuk után elégetik vagy komposzt lesz belőlük.

A hozzátartozók szeretteik elhamvasztott maradványait sok esetben otthonukban tartják. A lakótér valamelyik helyiségében vitrinben áll az elhunyt urnája, vagy kedves kertjében földelik el, ill. szórják szét a hamvait. Emberi maradványokat szórnak a folyókba, tavakba és a tengerekbe. Mások hamvait repülőőről szülővárosuk fölött szórják szét. Az ilyen fajta megsemmisítést, a tetem-maradványokkal való foglalatosságot az emberi találékonyság tovább szaporítja.

Összehasonlításképpen, a Nagy Britanniában történt hamvasztásokról az alábbiakat tudtuk meg: „*Ha kórházban vagy nyilvános helyen ér utol bennünket a halál, holttestünk kórházi halottas kamrába kerül, ahol pár napig marad, míg a szükséges teendőket elintézik és*

a temetkezési vállalat engedélyt nem kap a holttest elszállítására. Következik a temetés vagy az elhamvasztás. Az utóbbi népszerűsége egyre fokozódik. Angliában és Walesban 600 000 elhalálozás közül 70% hamvasztással ér véget.”¹⁴

A terjeszkedő társadalomban mind kevesebb a hely, főleg a halottak számára, akik már fölöslegessé váltak. Az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb temetőrészeket szanálnak az épülő ipari létesítmények vagy lakótelepek javára. Ilyenkor a hivatal – korábban a tanács, most az önkormányzat illetékes osztálya – tudatja a hozzátartozókkal, hogy a temetőrész megszűnése miatt a sírokat fölszámolják, és aki igényt tart a további kegyeleti gyakorlatra, vigye el a halottját.

Ebben az esetben két dolog történhet. A fölszólításra nem reagálnak, vagy jelzik, hogy nincs szándékukban az újabb sírnyitás, áthelyezés. Ekkor a kiásott maradványokat valamelyik temetőben közös gödörben hantolják el. Ha a hozzátartozóknak kell a halottjuk, akkor vagy új sírt nyitnatnak, vagy egy már meglévő sírba *rátemetnek*. Mindkét esetben elvégzik az *exhumálást*, a halott bolygatását.

„Bali szigetén hatalmas toronykrematóriumok gondoskodnak a halott látványos távozásáról[...] – írta D. Morris –; míg Kaliforniában a hibernálás jelent reményt arra, hogy a halottak egy napon újraéleszthetők lesznek. E tevékenységek hajtórugója az, hogy nem vagyunk képesek beletörődni a halál megmásíthatatlanságába.”¹⁵ Ez utóbbi esetben a tetemet fejjel lefelé helyezik el a folyékony hidrogént tartalmazó tartályban, hogy a gáz szökése esetén az agy mindenféleképpen fagyasztva legyen, és remélik, hogy ha eljön az idő, amikor az elhalt betegsége gyógyíthatóvá válik, a tetemet újraéleszthetik. (Tudni vélik, hogy némelyik mélyhűtött tetemen közben hullafoltok jelentkeztek.)

Mindezt nem elrettentésül, és főleg nem pejoratív ítélettel írtuk le. Ma ezek a tetem eltüntetésével járó, a polgári társadalmakban elfogadott, leghumánusabb eljárások közé tartoznak.

II. rész

A TETEM SORSA A KÜLÖNBÖZŐ KULTÚRÁKBAN

Bevezető

A tetemnek a különböző emberi kultúrákban koronként rendkívül változatos a sorsa. A kulturális antropológia a mai napig nem tudta tisztázni az egyes jelenségek pontos eredetét, ezért csak föltételezéseink vannak. Vizsgáljunk meg néhányat közülük! A hamvasztás az egyik tetemeltávolítási mód. Kialakulásának legvalószínűbb oka a néphiedelem vagy vallási

meggyőződés szerint az lehetett, hogy a lélek a testből annak leválasztásával tudott a leggyorsabban kiszabadulni, a Holtak Birodalmába eljutni, esetleg karnálódni, reinkarnálódni vagy a természetben teljesen föloldódni. Más nézet szerint viszont a tűz által semmisült meg olyan mértékben, hogy többet nem kellett tőle félni, „nem járt vissza kísérteni”. Vannak, akik a hamvasztásban higiénés óvintézkedést látnak. Mások a tetem elhelyezésével kapcsolatos gondok csökkentését emelték ki. Hasonló föltételezések fűződnek a tetem kitételéhez, *platformon*, barlangban való elhelyezéséhez is.

Bármilyen kulturális mázba forgatjuk is a jelenségeket, valamennyi a tetemmel kapcsolatos, ősi készítésünkre vezethető vissza. Nehéz elfogadnunk, hogy az elhunyt többé nem az, aki addig volt. Amíg hozzászokunk a gondolathoz, hogy elveszítettük, sok mindent megpróbálunk vele véghez vinni. Ebben remény is van: talán mégsem igaz a tény. Az eltávozott majd visszatér, folytatja köztünk megszokott életét. A halálát követő megbolydult közösségen belül ismét helyreáll a rend.

A legtöbb nép esetében a halott nem igazán hulla, vagyis egy bomló szervesanyag-tömeg, hanem valami különleges „élőhalottá” változik. Élő is, meg nem is. Nem él abban a formában, ahogy azt tette eddig, de éli a „halottak életét”, és tovább figyeli a korábban vele élő embereket. Talán érez, lát, hall is mindent, csak az addigi módszerekkel nem tud visszajelezni, válaszolni.

Van kultúra, ahol a tetem azonnal megszűnik emberként létezni, máshol néhány nemzedék kell, míg valódi halottá változik és kikopik az emlékezetből, de a legtöbb nép esetében a szellemi, társadalmi vezetők évszázadokon, sőt évezredekken keresztül is továbbélnek, halhatatlanokká válnak. Ehhez már nem is kell holttest. Ki tudja, hol porlad pl. Szophoklész porhüvelyé? Lelke sem kísért, hanem szelleme tanít, és példaként él tovább. Mindebből kiderül, hogy az ember a földi életétől függetlenül áll testből, lélekből és szellemiségből. Fölfogása válogatja, hogy ezek közül melyik pusztítható el, melyik tartható fenn. Ez is része a halottal való foglalatosságunknak.

A „zombie-gyártás”

Időrendben ugyan nem ide illik, de biológiailag és tematikailag itt kell foglalkoznunk a *zombie*-val, ezzel a sem nem élő, sem nem halott „köztes lényel”, amelyet még a magyar idegen szavak szótára sem ismer. Az angol nagyszótárban így magyarázták a fogalmat: „*1. a/ [a nyugat-indiai babonában] varázslattal/boszorkánysággal feltámasztott halott b/ reaktivált ember. 2. Tökfej, fajankó*” stb.¹⁶ A Spektrum TV-csatorna egyik filmje 1998-ban részletesen foglalkozott a témával. A további tájékozódásunk során a következő kép alakult ki a *zombie*-val kapcsolatban.

Primitív sci-fi, ill. horrorfilmek földolgozták a sírból kikelő, oszló hullák vérengző, bosszúálló szétözönlését a békés település lakossága között. A történeti tény természetesen teljesen más. Ezt a fekete mágiát ma elsősorban a Karib-tenger térségében, főleg a Haïti-szigetcsoporton élő, afrikai eredetű, az őshonos népességgel keveredett emberek gyakorolják. Kiinduló szellemi alapja a woodoo-vallás, amely nem azonos a lapunk korábbi (II. évf. 2-3.) számaiban közölt woodoo-halált földolgozó tanulmányunkban foglaltakkal. Az itt kialakult újkori vallás a néger népességnek Afrikából hozott, ill. az indiánok helybeli mágikus ősvallását egyesítette a hódító fehérek keresztény ideológiájával. Ez a kulturális keveredés nem nélkülözi a törzsi fekete mágiát, amely – más megnyilatkozásaival együtt, durván fogalmazva – többnyire az élők ellen irányul. Ebben a fekete mágiában tűnik fel a zombie, az *élőhalott*, vagy életre kelt hulla, melyet itt nem az élők ellen használnak föl, hanem éppen ellenkezőleg, mint élő agykárosodottat kihasználják azzal, hogy a feladatokat gondolkodás nélkül végrehajtó rabszolgaként dolgoztatják.

A zombie, mint életre kelt halott, ha nem is ezen a néven, de más kultúrákban is ismert volt, és a karibi-térséget kivéve, mindenütt babonásan félték tőle.

A karibi zombie-gyártásnak három módszere van. Az egyik a woodoo-halál kiváltása, amikor az ártó varázsló fekete mágiával olyan állapotba hozza a fiatalembert, hogy az föladja életét, és valószínűleg tetszhalál állapotába kerül. Az itt szokásos elsirató, halotti táncsal körített gyászünnepség után a testet eltemetik. Ezek a sírok többnyire kőbe vájt, a szigetek korallkőzetét kihasználó mélyedések, vagy kővel kirakott, földbe mélyített üregek, amelyeknek bejáratát a test behelyezése után befalazzák. Bizonyos levegőmennyiség tehát marad az üregben, ahol a biológiai folyamataiban, anyagcseréjében redukált test életben maradhat. Gondoljunk csak az indiai jógik eltemetési kalandjaira, amikor a testet fakoporsóban elföldelik, majd néhány hét múlva föltárják és kiemelik. Legjobb tudomásunk szerint, ezek a kísérletek már száz nap fölötti időtartamot is elértek, és a test természetes hibernációja, hőmérsékletének csökkenése is hozzájárul a sikeres kísérlethez, a majdani „újraéledéshez”.

U. Szumowski erről így írt 1939-ben: az indiai fakír belefeküdt, majd „...a koporsót földdel temették be, a földbe fűmagot vetettek, amely egy idő múlva kihajtott és mindez gondos katonai őrizet mellett ment végbe. Hat hét elteltével a fakír élt és kilépett a koporsóból [...]

A fakír hosszú ideig készül erre a művészetre oly módon, hogy a nagy mértékletességből, amelyre a fakírok evés és ivás tekintetében amúgy is ügyelnek, fokozatosan mind nagyobb fokú koplalás lesz. Az eltemetetés előtt néhány napon át a fakír hashajtó szert vesz be, ezután csak egy kevés tejet iszik. Az eltemetetés napján a fakír tíz és egynéhány méter hosszú vászoncsíkkal takarítja ki a gyomrát oly módon, hogy a csíkot lassan lenyeli, és azután

mindjárt kihúzza. Ezután bélbeöntéssel kitisztítja a belét. Miután mindezt elvégezte, lefekszik, viasszal betömi teste minden nyílását, nyelvét mélyen hátra húzza, karjait melle fölött keresztbe rakja és álomba merül. Ekkor lehet őt koporsóba fektetni s a földbe temetni. Hat hét múlva [...] a segédnek első gondolja, hogy ujjával a fakír torkából előre húzza a nyelvét, majd az alvónak meleg borogatást raknak a fejére, eltávolítják a testnyílásokból a viaszt, kissé megdörgölik testét és a fakír lassan magához tér.”¹⁷

A másik zombie-gyártási megoldás az, hogy a fiatalon elhalt és eltemetett férfit ugyancsak néhány nap múlva kiszedik a sírjából, és a testet fekete mágiával „életre keltik”. Nem a szellemét, mert az súlyosan sérült, nem a lelkét, mert attól félnek, sőt azt a fekete mágiával elűzik és távol tartják, hanem csupán a test működőképességét „rendezik”. Egy erről szóló film tanúsága szerint, akár a Krisztus föltámasztotta Lázár esetében, a fiatalember bőrén már az oszlás nyomai is láthatóak voltak, és vizsgálata során kiderült, hogy testhőmérséklete alacsonyabb, mint a teljes értékű élő emberé, funkciói pedig ennek megfelelően lassúbbak.

Dr. Varró Vince, a szegedi Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem I. sz. Belgyógyászati Klinikájának ny. professzora, a hozzánk írt levelében a woodoo-halállal kapcsolatban így írt: *„Eddig úgy tudtam, hogy ez a kifejezés [ti. a woodoo-halál] a tetszhalál azon fajtáját jelöli, amikor – valamilyen növényi főzet hatására [tehát nem lelki ráhatással] – egy személy elveszti önazonosságát, s teljesen egy másik személy hatása és irányítása alá kerül; Haïtin ezzel rabszolgamunka végzését kényszerítik ki...”¹⁸* A professzor úr itt a zombie-gyártásnak egy újabb, igen érdekes változatáról írt.

Az viszont az első két változatnál egyértelmű – talán a harmadik esetében, a bevitt mérge vagy következménye is okozhat ilyen –, hogy a test így, vagy úgy, de oxigénhiányos állapotba került. Az agysejtek súlyosan károsodtak, főleg az intellektuális homloki lebeny szürkeállománya, de ez a károsodás még nem terjedt le a kisagyra, agytörzsre, a mozgást, alapvető élettani működéseket biztosító agyközpontokra. Ennek következtében a zombie alkalmas bizonyos mechanikus munkák elvégzésére. Mint a hivatkozott filmek szakértőinek, így nekünk is alapos kételyünk van az egész *zombie-gyártással* kapcsolatban, de kultúrjelenségről lévén szó, létezését nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A zombie külső beavatkozás nélkül is „létrejöhet”, vagyis a halott magától is „föltámadhat”, és veszélyeztetheti az élőket. Az egyes kultúrák azzal nem foglalkoznak, hogy ez miként lehetséges. Viszont megkülönböztetést tesznek a test és lélek újraegyesülésével visszajárók; a csak testként vagy csak lélekként visszatérők között. Az utóbbiak az élők ellen is fordulhatnak, ezért valamiképpen közömbösíteni, lefoglalni vagy cselekedeteikben gátolni kell őket.

A halott lekötésére ismert eljárás a „dolgoztatása”. „...koporsóba len- vagy komlómagot öntenek, amit a halottnak meg kell számlálnia; még 1612-ben is 15 véka lenmagot tettek a dániai királynő, Anna Katalin sírjába!”¹⁹

Tanulmányunk számára ez az egész kérdéskör azért fontos, mert végül is, akármilyen mágiáról van szó, legyen az a test föltámasztása vagy félig halottá tétele, a transzcendens újraéledése kap hangsúlyt, hiszen így lehetséges lesz a tetemmel, vagy az élőholtal való további foglalatosság. Ha az illető csak tetszhalott volt, és ezt azzal is kinyilvánítja, hogy újraéledése után az élőket segíti, visszailleszkedik az ő világukba, akkor a közösség megnyugszik, és békén hagyja. Kínában „A mennyei király udvarában a földi udvarokéhoz hasonlóan az élet ünnepekkel telt. »Jártam a Magasságos Úr rezidenciájában, s felettébb tetszett ott nekem« – mesélte csaobeli Kien-ce 501-ben, miután felébredt ötnapos tetszhalott álmából.”²⁰

A kínai bürokrácia néha összetévesztette a neveket. „Ezért aztán egy-egy hanyag írnok hibája miatt bizonyos személyeket, akiknek életfonala még nem szakadt meg, túl korán szólítanak a poklok bírósága elé, majd később visszaküldik őket az élők világába. Mások is megmenekülhetnek a halottak között tartózkodástól, ha életükben példás gyermeki tiszteletről tettek tanúbizonyságot, ha a buddhista szent szövegek idézésével érdemeket szereztek, vagy ismerik a hatásos varázsf formulákat. Ezzel magyarázzák a teljes letargia állapotát vagy a tetszhalált. Az életre kelt holtak alkalomadtán titokban bepillanthattak azokba a listákba, amelyekben minden ember élete fel van jegyezve. Ily módon megtudhatták, hogy mennyi idejük van még hátra, s hogy mikor halnak meg rokonaik vagy barátaik. Olykor ismeretlen halottak megbízásából érintkezésbe léptek az elhunytak rokonaival, és az alvilági árnyak által adott felvilágosítások helytállóknak bizonyulnak.”²¹

A halott föltámasztására szinte minden kultúrában igény van, de ez nem zombiegyártást jelent, miként az alábbi eset is erről tanúskodik. Más kérdés, hogy a történetben szereplő kisded megölése babonás félelem következménye volt, amely bizonyítja, hogy ebben a témakörben a misztikum lépten-nyomon tetten érhető. Az új-guineai Mizio-völgyben „...egy asszony jött, karján halott kisgyermekével. A fehér ember csodatevő erejébe vetett jámbor hittel kért bennünket, hogy gyermekét keltsük életre. Amikor a halál oka felől érdeklődtünk, kiderült: a férj megtiltotta az asszonynak, hogy szoptassa csecsemőjét, mert azt álmodta, hogy a gyermekből homlokán szarvat viselő szörnyeteg lesz.”²²

A föltámadt és kísérteti vagy pusztítani visszajáró halott ellenség. Ide kívánczik egy érdekes történet Új-Guineából. „Meghalt Kafában egy ember, és **devéjébe** [koporsóféle] fektették. Jött egy varázsló, és mellette kívánta eltölteni az éjszakát, hogy némi **piripát** (hullanedvet) nyerjen [...], alighogy a varázsló éjszakai nyugovóra tért, először csattogó zajt

hallott a devéből, s rögtön utána a fa nyikorgását, amiből arra következtetett, hogy a hulla felemelkedett. A varázsló egy közeli fa odvába menekült, s félelmében a köpenyét egy fatörzsön hagyta. A halott a köpenyt alvó férfinak nézte. Emberünk rejtekhelyéről látta, hogy a halott kimászik a koporsóból, vélt zsákmányára veti magát, és fogaival darabokra tépi a köpenyt.

Erre a varázsló lefutott a folyóhoz [...] a hulla pedig a sarkában nyargalt. A varázslónak mégis sikerült odaérnie a férfinak, s miután a létra hat fokán két ugrással felszökött, bent a házban kimerülten rogyott le a földre. Csak hajszáj híján menekült meg, mert iszonyú üldözője is felugrott a létrán, és fogaival megragadta annak legfelső fokát, de ezzel aztán kiadta minden erejét, és lezuhant[...]

Reggel megtalálták a hullát ott, ahová esett. A létra legfelső foka kettétörött, s az egyik darabja olyan erősen állt a halott állkapcsában, hogy a falusiak nem is bírták kihúzni. Ezért mindkét oldalán levágták a végét, és visszavitték a hullát a koporsójába. És nehogy még egyszer kijöhessen belőle, sok tűzifát hordtak össze, és elégették.”²³

A pápua hegyi törzseknél „A halottól való félelem miatt megkötözik a hullát, oly módon, hogy kezét a mellére teszik és térdét egészen az álláig felhúzzák. Ha földjeit nem is pusztítják el, kerülnek a halottasházakba és elégetik az elhunyt alvógyékényét. Az »élő holttesttől« vagy a »visszajárótól« való félelem elsősorban a nők temetkezésénél jut nyíltan kifejezésre. A meghalt nőket azonnal eltemetik. A halottra gondosan köveket és fatuskókat raknak, hogy ne tudja otthonát ismét felkeresni, s ne zaklassa hozzátartozóit.”²⁴

A halottól való ősfélelem

A régészeti föltárások a paleolitikum végétől, a neolitikum kezdetétől, a népvándorlás évezredein át egészen napjainkig, megannyi különös szokásra derítettek fényt. Ezek közül most a halottól való félelem különös megnyilvánulásaiból említünk néhány példát. Középpontjukban a bosszúálló holt áll, akit meg kell akadályozni abban, hogy visszajárjon kísértetni, ill. kárt tenni az élőkben. Ezért a tetemmel akár a szadisztikus jelzővel is illelhető módszerekkel úgy bánnak el, mint a legalávalóbb élő bűnözővel. A különös hullagyálázásnak a következő fontosabb típusait említjük:

1. A tetemnek sírgödörrel ásnak, majd megcsonkítják. Ezután háromféle eljárást alkalmaznak:
 - a/ végtagjait, a kéz- és lábfejeket; más esetekben a fejet is levágják, majd a sír egyik végébe, többnyire a lábához rakják;
 - b/ a levágott végtagokat külön sírgödörbe helyezik el;

c/ csak a levágott fejet helyezik el külön, és hatalmas köveket hordanak rá, hogy a fejben lévő szellem ki ne jöhessen. Más esetekben a fejet barlangokba zárják. Angliában, a Stonehenge-től mintegy 30 km-re lévő, érintetlen *megalitikus* temetkezésnél a kővel kirakott hatalmas sírkamrában jóval több koponyát találtak, mint teljes csontvázat.

2. A sírba helyezett tetemet nem csonkítják meg, hanem jókora köveket, faderekekakat hordanak a hantjára.
3. A tetemnek nem ásnak gödröt, hanem a föld felszínén hagyják, és itt rakják tele kövekkel.
4. A sírgödörbe fektetett tetem szívét egy lándzsával átdöfik. Mellkasába nyilakat lőnek, illetve egy kihegyezett karót vernek, és ezzel mintegy „odaszögeznek” a földhöz. (Ez utóbbit gyakran alkalmazták a középkorban, a kivégzett boszorkányok, gyermekgyilkosok tetemére rótt büntetésként.)
5. A tetemet összekötözik. Végtagjait erős kötéllel a törzséhez rögzítik, hogy a sírjából ne tudja magát kikaparni, és visszajönni zombie-ként az élőket pusztítani. (Az 1989-es román forradalom alatt, a temesvári megkínzottak testét szöges dróttal tekerték szorosan körül.)
6. A sírba arccal lefelé fektetik, arra számítva, hogy a tetemből a lélek a szájon keresztül jut ki, és ha a föld közepe felé néz, akkor arra száll, tehát az alvilágba jut, míg ha a szája fölfelé van, lelke kiszállva a sírból az élők közé kerül.
7. Az 1956-os magyar forradalom eseményeiben jeles szerepet játszó, kivégzett emberek tetemeinél, mint azt a pesti köztemető 301-es parcellájának föltárása mutatta, a két utóbbi eljárást együttesen alkalmazták. A tetemeket dróttal erősen összekötözték, majd arccal lefelé gyömöszölték a szabálytalanul szűk *sírlyukak*ba.

Különös jelenségről van szó. Mint azt a történészek megállapították, ez utóbbi temetési módot az orosz cárok korában a nagy bűnöket elkövető, kivégzett rabok esetében alkalmazták. Azért választották ezt a temetési módot, mert babonás vallási hiedelem szerint, a gonosz szelleme így nem térhet többé vissza az élőket megrontani. Az a kommunizmus, amelyik ateizmust hirdetett, a forradalmi szellem teljes és biztos elpusztítása érdekében mégis primitív babonás hitben gyökerező temetkezési szokást alkalmazott. Ennek az ideológiának itt érhető tetten a valódi szellemi kultúrszintje.

Visszatérve az ősidőkhöz, kiderül, hogy a halottól való babonás félelem olykor abban nyilvánult meg, hogy a tetemet élőnek tekintették, ill. igyekeztek a halállal járó oszlást elfedni, és a testnek az élőkre jellemző vonásokat tulajdonítottak. Ezzel valószínűleg azt kívánták a tetem tudomására hozni, hogy ő nem halott, tehát fölösleges neki visszajárni.

„A halálhoz fűződő ritualizált viszony legkorábbi bizonyítékai a dél-franciaországi, a középső kőkorszakból származó sírleletek. A csontvázak egy része zsugorított helyzetű (Le Moustier, La Chapelle-aux-Saints), a többi nyújtott (La Ferrassie) [...] La Ferrassie-ban a sírban fekete és vörös festéknyomokat találtak. Néhány helyen kőeszköz és állatcsont mellékleteket raktak a halott mellé [...] E leletek arra utalnak, hogy mintegy 50 000 évvel ezelőtt a moustieri kultúrához tartozó ember rendelkezhetett léleképzetekkel. Az elhunyt mellé helyezett tárgyakat minden bizonnyal »túlvilági« használatra szánták.”²⁵

K. Birket-Smith erről a témáról így írt: „A halott eltemetése, bár inkább alkalomszerűen, kétségtelenül már az alsó paleolitikumban (moustieri kultúra) megvolt Európában [...] A holttestet rendszerint oldalán, az alvó ember testtartásának megfelelően helyezik el, kissé felhúzott lábakkal. Az élet illúziójának fenntartására irányuló törekvés még világosabbá válik akkor, amikor a halottat ülő helyzetben földelik el. Ez a gyakorlat azonban valószínűleg jóval későbbi, mint a fekvő helyzetben történő elföldelés...”²⁶

A földbe való temetkezés több kultúrában ellenérzést keltett, mások viszont kimondottan vágytak vissza az anyaföldre. A földdel való kapcsolatban a paraszttársadalmaknak a Földanya kultusza nyilvánul meg. „A sír a halott otthona, és ezért idővel olyan célszerűen rendezik be, amennyire csak lehetséges. A jégkor végéről származó leletek azt mutatják, hogy a településen belül temetkeztek, a lakhely közelében vagy közvetlenül alatta [...] ha ezt a temetési módot később abba hagyták, sokszor kis házat építenek a sírra [...] Talán még régibb az az eljárás, amellyel annak megakadályozására törekcsenek, hogy a föld túlságosan súlyos legyen a halott számára. Ezért a holttestet a sír oldalába külön e célból vájt üregbe helyezik (»fülkés sír«)...”²⁷

A Földanya kultusszal hozható összefüggésbe az indiai khondok törzs szokása is, amelyben a termékenység biztosítása érdekében mutatnak be emberáldozatot a föld-istennőnek fiatal, hibátlan emberek személyében. „Miótán a legborzalmasabb módon megölték őket, testük darabjait a földeken temették el.”²⁸

A neolitikum Japánjában nemcsak a zsugorított vagy embrionális testtartású temetkezés volt ismert, de „A csontleletekből kitűnik, hogy [...] vörös festékekkel színezték az arcot és a testet.”²⁹ Az okker, máshol sárga agyagból készült földfesték használata minden lakott kontinensen ismert volt, a törzsi kultúrákban szinte napjainkig használták. Ez az élet színe.

A régészeti leletekkel kapcsolatban azonban Vörös Gabriella³⁰ óvatosságra int. Levelét idézzük: „Egy-egy nép vagy kultúra, népcsoport temetkezési szokásai jellemzőek egy közösségre. Akár hamvasztott, akár a fára rakta ki a halottait, hogy ragadozó madarak

elvégezzék a többit... Az az izgalmas, ha valakit NEM a közösség szokásai szerint helyeznek földbe, urnába, barlangba, vízbe stb.³¹

A rendellenes temetkezési szokások okait szívesen kutatja a régész is. Pl. kedvenceimről, a szarmatákról³² kiderült, hogy összekötözve, a temetőtől távol (Szeged–Algyő) kizárólag CSAK NŐKET temettek el. Hát persze, hogy boszorkánynak³³ tartja őket a tudomány! A honfoglalóknál is van hasra fordított, zsugorított csontváz, az Árpád-korban is.

Egy dologra érdemes azonban odafigyelni. A régi publikációkban gyakran előfordulnak különös halálnemek és egyebek, Párducz Mihálynál is sokszor. Ezekről később kiderült, hogy egyszerűen RABLOTT volt a sír, és nem vágták le se a fejét, se a lábát az illetőnek, nem ülve, guggolva vagy állva temették el szegényt. CSAK kirabolták [a sírt]. Hogy kik és miért? A legritkább esetben derül ki, minden ilyen temetőt ill. sírt külön-külön meg kellene vizsgálni.”

Néhány érdekes további példát említünk a zombie-től, ill. a visszajáró lélektől, halottól való félelemre, és a kísértésük, kártevésük megelőzésére. Folytatjuk mindjárt az időben legtávolabbiaként meghatározott, dokumentált régészeti lelet leírásával, amely szintén Vörös Gabriella nevéhez fűződik. A szegvári szarmataletről többek között ezeket írta:

„A lelőhely kapcsán elsősorban két temetkezési szokással kívánok foglalkozni. Az egyik érdekes jelensége a temetőrészletnek, hogy az 1. sírban nyugvó elhunyt lábait a bal oldalon enyhén felhúzza, behajlítva találták. Mivel a szarmatáknál a Kárpát-medencében a háton fekvő, nyújtott helyzet az általános, ezért az említett sírban tapasztalt fektetés eseteit Kulcsár Valéria³⁴ gyűjtötte össze és dolgozta fel, különbséget téve a zsugorított és a feltámasztott lábbal eltemetett halottak között. A szegvári 1. sírt az utóbbiak közé sorolta. A rítus aránylag ritka, 17 lelőhelyen fordul elő a közel kétszáz közül. A szerző véleménye szerint az ily módon való elhantolásnak két oka lehet: vagy boszorkányok voltak, vagy pedig egy archaikus temetkezési mód őrződött meg, esetleg etnikai keveredéssel párosulva.

Zsugorított csontvázak³⁵ avar, honfoglalás és Árpád-kori temetőkben is előkerülnek szórványosan, előfordulásuk aránya hasonló, mint a szarmata korban. Ezek értelmezésénél – elsősorban az Árpád-kori esetekre vonatkoztatva, az antropológia és a források adatait felhasználva – jutott arra a következtetésre Szabó János Győző, hogy az összekötözött, gyakran elkülönített, a temető szélén elhantolt halottak boszorkányok, ördögösök voltak.”³⁶

A továbbiakban azt írta, hogy „Jelenleg nem dönthető el, hogy a szarmatáknál milyen gondolati, hiedelmi oka lehet e ritkán feltűnő jelenségnek. A boszorkányság ma ismert fogalma új képződmény, és különösen eredetét ismerve, nem alkalmazható egy egészen más gyökerű, és más földrajzi-történeti körülmények között kialakult kultúrára [...]

A problémakörhöz az algyői temető megfigyelései egyedülálló adalékkal szolgálnak. Igaz ugyan, hogy csak erre az egy esetre vonatkozóan, de a jelenség gondolati háttéréhez valamilyen támpontot mégis jelentenek.³⁷ A temető 81. sírjában egy középkorú nő nyugodott, lábai térdben enyhén be voltak hajlítva, jobb oldalán feküdt. A lábak helyzete egyezett a szegvári 1. sírban megfigyeltekkel. A többi sírral egy csoportban bontottuk ki – mint a szegvári 1. sírt –, 2-3 méterrel arrébb mindkét oldalán újabb sírokat találtunk. A másik, rendellenesen eltemetett csontvázat ezzel szemben a temető tömbjétől 45 méterre bontottuk ki. A 76. sírban nyugvó idős asszonynak a lábait szinte gúzsba kötötték. Ugyanakkor azonban kivarrott aljú ruházata, nyaklánc és **fibulája** [ruhacsatja], valamint apró edénykéje a temető többi sírjának megfelelő, ahhoz hasonlatos gondoskodást tükrözött.

A temető közösségtől való elkülönítése, és összekötözése egymást erősítő, azonos gondolati háttérrel sejtet. Mivel ennek okát, tartalmát illetően semmilyen megfogható, egyértelműen értelmezhető adatunk nincs, ezért ennek hiányában nem tartom értelmét találgatásokba, feltételezésekbe bocsátkozni.³⁸ Az összehasonlító néprajzi adatok alapján viszont föltételezhetjük, hogy a boszorkányhalott ártó szellemét, esetleg élőhalottként való visszatérését igyekeztek elkerülni.

Időben és térben nagyot ugorva, vizsgáljunk további példákat, amelyek szintén a halott visszajövetelének gátolásáról tanúskodnak. Ezek a néprajzi, kultúrantropológiai példák azért nagyon fontosak, mert támpontot nyújtanak ahhoz is, hogy hogyan mehetett végbe az évezredekkel ezelőtt élt népeknél az a fajta temetési rítus, amely a visszajáró szellemtől való félelemből adódóan a halott zaklatásával járó elképesztő szertartások véghezvitelét eredményezte.

Az ókori Kínában úgy hitték, hogy az embernek több lelke is van. Az egyik a *p'o*, amely a tetemmel marad, míg a *hun* fölszáll az égbe. „A *p'o* a holtest mellett maradt a sírban, és az áldozatokból táplálkozott. Ha az áldozatok elmaradtak, kiéhezetségekben veszedelmessé válhatott. Ilyenkor tért vissza élők közé, és hazajáró lélek, *kui* lett belőle.”³⁹

Új-Guineában a Laiagam-völgyben az *engáknál* egy olyan temetést írt le Jens Bjerre, ahol a halott kunyhójában nemzetségének ötven tagja zsúfolódott össze. „A halottat már egy vízszintes deszkára kötötték, amelyet két cölöp támasztott alá. Így kívánták megakadályozni, hogy a halott szelleme elhagyja testét, és a lakóhelyen kísértessen [...]”

Az összegyűlt férfiak közül a legtöbben sárga agyaggal kenték be magukat⁴⁰, és bizonyos időközökben kiáltozva szaladtak a holtest körül. A kunyhó előtt egy tucat asszony ült, és kórusban jajveszékelt...”

A varázsló „Nagy nyaláb vékonyabb és vastagabb vesszőt és ágat tartott a kezében, és szorosán a holtest mellé állva, szelleműző igéket mormolt [...] a holtest megmozdításának

idejére csöndet kívánt, mert különben – mint figyelmeztetett – a rossz szellem elhagyja a tetemet, és a hozzátartozók egyikében keres menedéket.

[...]a férfiak a holttestet körülvevő tér négy sarkában a földbe szúrták a botokat. (Ezek a mágikus erejű botok feltehetően arra szolgáltak, hogy megakadályozzák, a rossz szellemet a holttest elhagyásában.) Miután ez megtörtént, a férfiak a holttest alatt levelekkel és vesszőkkel felkaparták a földet. Ekkor Akari négy másik férfinak adott jelt, hogy a holttestet emeljék le a deszkáról, és vigyék el. Mialatt ezek a halottal foglalatostkodtak, az első négy férfi – mindegyik egy nyaláb bottal a kezében – elfutott egy darabon lefelé a völgyben, és egymástól mintegy ötven méternyi távolságra a földbe szúrtak két-két botot, hogy megjelöljék az utat, amelyen a halottat kell vinni. A letaglózott disznót ott hagyták, ahol volt, az élő pedig a halottvívők után hajtották[...]

Mire a menet a völgy mélyén futó folyóhoz ért, a férfiak ott lent már elkészítették a gátat, elvezették a vizet, és a száraz folyómederben megásták a sírt. A varázsló megparancsolta, hogy a holttestet vigyék a sírhoz, és különös beszédmódján megint néhány varázsigét mormolt, mintha a halott szelleméhez szólna. Azután jelt adott, hogy a holttestet tegyék ülő helyzetben a sírba, arcát egy kissé felfelé fordítva. Majd teljes csendet parancsolt.

[...]Akari fogott két kis hegyes karót, és beleszúrta az élő disznó orrlyukaiba, mialatt két férfi leszorította az állatot. Azután bunkót ragadva, egyetlen csapással szétzúzta a koponyáját, és úgy tartotta a disznót, hogy orrából a vér a halott szemébe csepegjen. (Nyilvánvalóan úgy vélték, a rossz szellem csak a szemén keresztül távozhat Kajjanda testéből, hogy valaki mást találjon, akit hatalmába keríthet. De ha lepecsételik a halott szemét, nincs menekvés a rossz szellem számára.) Végül a varázsló elővett két nyilat, és hegyükkel pontosan a halott két szeme fölött tartotta őket mindaddig, míg a sírt annyira feltöltötték, hogy a nyilak ugyanabban a helyzetben maradtak. Ezáltal a rossz szellem útját véglegesen elzárták [...]

Mihelyt a sírt feltöltötték, és köveket helyeztek rá, Akari jelt adott a gát lerombolására. Csak amikor a gyászolók látták, hogy a sírt elborítja a víz, tört meg a nyomasztó csend, és engedett fel a feszült léghör... ”⁴¹

A pápua „...Kawai-szigetiek hisznek a halottak továbbélésében. A hátramaradottak a sír elé kis kunyhót emelnek és ebben hetekig tüzet égetnek. Egy oszlopra ételt tesznek, és a halott személyes holmiját is ide akasztják fel [...] A közösség számára mindenestre addig létezik, ameddig emlékeznek rá. Az »élő holttestnek« ebben az elképzelésében még van bizonyos kapcsolat a fizikai test és a »szellemi test« között.”⁴²

C. Lévi-Strauss írta: „Egyes társadalmak pihenni hagyják halottaikat; ezek viszont időnkénti tiszteletadás fejében tartózkodnak tőle, hogy zavarják az élőket...”⁴³

„...az ausztráliaiak a holttest elégetésével, tehát a halott teljes megsemmisítésével az elhunyt visszatérését akarják megakadályozni. Mivel az elköltözöttel nem kívánnak semmiféle kapcsolatot, szétrombolják kunyhóját is, majd menekülésszerűen elhagyják a tábort. A halottól való félelemre vezethető vissza részben a sokkal gyakoribb földbe való temetés is. Az Eyre-tónál élő dierik és a szomszédos törzsek a sírra fatörzset és bokrokat tesznek. Itt is arra gondolhatunk, hogy ezzel az eljárással a halott visszatérésének megakadályozására törekednek.”⁴⁴

A. P. Elkin írta Ausztrália őslakosairól: a tetemet „...néhány rítusban súllyal nyomatják le vagy összekötözik, vagy a lábait eltörik, hogy ne tudjon bolyongani.”⁴⁵

A halott még „él”

A legtöbb társadalom hiedelemvilágában a halott még élőnek tekinthető, aki ugyan többé nem mozdul, nem beszél, de miután mindent hall ill. lát, a lelke sem költözött el, jelen van a csoportban, és befolyásolni képes annak életét. Az ilyen „élőhalott” mindig a félelem és állandó rettegés egyik forrása. Ártó tevékenységét úgy lehet kikerülni, ha a tetemet teljesen elpusztítják vagy élőként kiszolgálják, teljesítve az élő test vágyait.

Kínában „A halottbúcsúztatás, a siratás, a látogatások és a részvényt nyilvánítások meglehetősen sokáig tartottak, néha több héten át. Ez alatt az idő alatt a koporsó mindvégig a házban volt, jól látható helyen, s a házbeliek egész életrendje úgy alakult, hogy a halott minél jobban érezze magát. Míg a testet el nem temették, a halottat a hagyományok szerint még mindig élőnek tekintették: etették-itatták, megadták neki a tiszteletet, és minden módon igyekeztek kedvében járni. Úgy gondolták, hogy ez alatt az idő alatt a holttest még képes mindent érzékelni s minden földi dolgról tudomást szerezni.”⁴⁶

H. Maspero írta: „Ha a család őseinek nem volt templomuk, rögtönzött oltárt emeltek a ház nagytermében, és oda állították fel az elhunyt tábláját; egyik unokája töltötte be a Holttest szerepét, s a szertartás majdnem úgy zajlott le, mint a királyi udvarban, azzal a különbséggel, hogy jóval kevesebb bort és ételt kínálnak fel; ugyanúgy az egész család közös étkezésével fejeződött be, utána pedig a Holttest kijelentette, hogy jóllakott, elégedett s visszavonult.”⁴⁷

Figyelemre méltó jelenség, hogy a „Holttestet” nagy kezdőbetűvel írták, és valamelyik családtagjának meg kellett személyesíteni. Erre egy magyarázat: „A Holttestek, az ősök megszemélyesítőinek kiválasztását jóslás útján az ősök [tehát az elhunytak] erősítették meg, s ugyanúgy meg kellett tisztulniuk, mint az áldozatot bemutatónak.”⁴⁸

Kínában bizonyos korokban kivégezték azt, aki temetésük után a halottak nyugalomát – mintha azok még mindig élnének – megbolygatta. „*A sírok feltárása, mivel megzavarja a természetet és a halottat, különösen szentségtörő cselekedet.*”⁴⁹

Az ülő és a zsugorított temetkezési mód is azt jelzi, hogy az eltemetett „még él”, csupán alszik, vagy egy másik megjelenési formát mutat. Ezért is helyezték nyugalomba a halottat ülő, fekvő, vagy embrionális testhelyzetben. A jelenség nemcsak régészeti föltárásokból ismerhető meg, hisz pl. Tibetben még napjainkban is ismert földbetemetkezési gyakorlat. „*A tibeti buddhista embert ritkán temették földbe, ezt sokan bűnös dolognak tartották [...] ha egyes vidékeken és egyes esetekben mégis előfordult ez a temetkezési mód, a halottat ülő pózba hajtották oly módon, hogy karjaival szorosan átfogja a térdét és a fejet is a térdeire fektesse. Azután régi ruhába csavarták és nem túl mély gödörbe helyezték, amely fölé csörtent formázó halmocskát emeltek.*”⁵⁰

Melanézia egyes szigetein némiképpen más a helyzet, hiszen a halottat itt is lehet háborgatni, csak a családjának nem. „*Az elhunyt rokonai tabu alá esnek: távol kell tartaniuk magukat a holttesttől. Nem szabad sem megmosniuk, sem feldíszíteniük, sem simogatniuk, sem eltemetniük; ha ugyanis megérintik, vagy közel jönnek hozzá, a tetemből áradó káros hatás támadja meg őket, betegségüket és halálukat okozza. Ezt a hatást úgy képzelik el, mint egy anyagi kigőzölgést, mely a holttestből kiáradva beszennyezi a levegőt. Neve **bwaulo**...*”⁵¹ Ebben a materialista szemléletben tehát a *mana* nem szerepel, a tetem a maga módján igyekszik „védekezni” a háborgatás ellen.

A. P. Elkint idézzük: „*...a szellem a holttestet vagy annak részeit még mindig »élettel tölti meg«, ellenőrzése alatt tartja és esetleg felhasználja [...] Tulajdonképpen a lélek nem hagyja el véglegesen a holttestet, és nem megy el a halottak otthonába...*”⁵²

Így marad a tetem „személyiség”. „*...az ősök tiszteletének egyes változataiban, Kínában vagy Afrikában, a holtak megtartják a személyiségüket, de csak néhány nemzedéken át...*”⁵³ Ezért váltak pl. a neolitikumban az egykori falu előljárói, a törzs ősei arc nélküli, maszkot viselő, trónon ülő „istenekké”, mint amilyenek a Csongrád megyei Szegvár-Tűzkövesen, vagy a vásárhelyi Kökénydombon megtalált, agyagból készült *idolok*.

K. Birket-Smith azt írta, hogy a természeti népek egy része bár retteg a haláltól és a tetemtől, ez olyan nagy mértékben nem befolyásolja őket, mint ahogy a földműves kultúrákban tapasztalható.⁵⁴

Azért, hogy a halott bosszút ne álljon, vissza ne térjen kísérteni, temetése előtt a tetemet a hajlékból „*...nem a szokásos bejáraton, hanem a falon vágott lyukon keresztül, hátrafelé, sátorlap alatt stb. viszik ki.*”⁵⁵

Arra is vannak példák, hogy az „élőhalott”-al megbarátkoznak, lelküket szabadon hagyják sírjukból ki- és bejárni. Ezzel a szabadsággal biztosítják jóindulatukat. H. Damm Ausztráliából említi, hogy „A sírokat, melyeknek olykor oldalfülkéje is van, ágakkal megfüvekkel takarják be. A sírhely fölé rendszerint kisebb-nagyobb dombot emelnek. Előszeretettel hagynak benne nyílásokat, hogy a halott szelleme tetszés szerint röppenessen ki nyugvóhelyéről és térhessen vissza.”⁵⁶

Ilyen „léleklyukkal” még ma is gyakran találkozhatunk Görögország falusi temetőiben, ahol a betonlapokkal lezárt sírok tetején kis lyukat hagynak, föléje műkőből öntött, sokszor az ókori agyagedények formáit megtartó, aljatlan amforákat, vázákat állítanak. A halott lelke, vagy szelleme ezen keresztül közlekedik. A sírt látogató hozzátartozók így tudnak elhalt szeretteikkel kapcsolatot teremteni. (Erre, és a tetem halotti életének fölkészítésére a továbbiakban még külön fejezetben visszatérünk.)

Kunt Ernő írta: „Aki meghalt, az már az élők számára idegen, ellenőrizhetetlen erők hatalma alá kerül, s kiszámíthatatlanná válik maga is. Az élők soha nem tudhatják – tanúsítják a szokások –, hogy mi módon, milyen szándékkal avatkoznak bele sorsukba az ősök a »másik világról«. Így érthetjük meg a gondoskodó – engesztelő célzatú, illetve a védekező – elhárító motívumok együttes jelenlétét a temetkezési rítusokban.”⁵⁷

A vallási elképzelés egy máig tisztázatlan sírlelete a *totonak* indiánok által használt, a sírokból előkerült *kőjármok*. „Ezek a különös jármok rendszerint **U** alakúak, hosszúságuk eléri a fél métert, szélességük a 30 cm-t. E *totonak* jármok rendeltetéséről még nem alakult ki egységes vélemény az amerikanisták körében. Egyesek úgy vélik, hogy ezekbe a jármokba a holttesteket szorították be, hogy a megboldogult »helyes irányban« feküdjön.” Ez a „helyes irány”, mint az arccal lefelé temetett emberek esetében, mindig a holtak korlátozását jelenti. A korlátozás azért születik meg, mert valami kellemetlen lenne az élők számára, amit a halott szabadon hagyva elkövethet. „Egy másik elfogadhatóbb magyarázat azt mondja, hogy a *totonak* szertartásmesterek ezekbe a jármokba rögzítették az áldozatra szánt embereket. A járom összeszorította az áldozatok nyakát, s így megakadályozta őket abban, hogy a szertartásnál mozoghassanak.”⁵⁸ Ebben az esetben a korlátozás már az élet befejeződése előtti rövid időszakaszra is kiterjedt.

Magyarországon „...abban a helyiségben, amelyben a halott ki volt terítve, a koporsót tartó székeket felborogatják, vagy a vetett ágyat összedöntik, fazekakat, tálakat törnek (pl. Feketelak, Mezőség), nehogy a halott lelke ottmaradjon, s így hagyják, amíg a temetőből vissza nem térnek.”⁵⁹

„Nyugat-magyarországi adatok szerint a férj halála esetén nem bontják el a halotti ágyat, hanem a temetés utáni éjszakán az özvegynek abban kell aludnia, hogy megláthassa a férjét álmában.”⁶⁰

„A frissen szabadult lélek estig marad csak a temetőben. Éjszaka hazalátogatott, ahogy országszerte mondják: megköszöni a szállást. Ezért már a torban is több helyen felhagynak számára egy helyet, s terítenek is neki.”⁶¹

Végül: „A halott anya visszajár gondját viselni árváinak, vagy hajukat fésülgetni. Az előkhöz rossz szándékkal van a kísértet, amely valamilyen **nagy bűnös halott**.”⁶²

*

A továbbiakban kontinensek, népek, eljárások és korok szerint igyekszünk bemutatni a tetemmel való foglalatosság különös szokásait. Válogatásunk közel sem teljes, de azok számára figyelemfölvívó, akik e témával részletesebben kívánnak foglalkozni. Itt szeretnénk arra is utalni, hogy senki se gondolja, hogy egyik-másik szokás már csak történelmi emlék, és a civilizáció terjedésével, a „fölvilágosodottsággal” kiveszett. Belső késztetésként, egymással nem érintkező korokban és kultúrákban is elszórt jelenségként, de minduntalan újra jelentkezhetsz. Ilyen például a tetem fölkészítése a túlvilági útra, a múmiakészítés, a kannibalizmus, és a már említett hamvasztás szokása is.

III. rész

A TETEM ELŐKÉSZÍTÉSE A TÚLVILÁGRA ÉS A TEMETÉSRE; A HALOTTRÓL VALÓ TOVÁBBI GONDOSKODÁS

Bevezető

Az ember akár hisz a túlvilágban, akár nem, a hagyományos társadalmakban halottjáról gondoskodni kíván, és azt igyekszik fölkészíteni a halotti létre. Ez az ellátás kettős. A testet és/vagy a lelket, tehát egyiket vagy mindkettőt szolgálja. Egy társadalom rituáléi, halotti, temetési szokásai minél inkább „fejlettebbnek” mondhatók, annál gazdagabb a tetem fölkészítésének aktusa, mely során egyre inkább tekintetbe veszik mind a test, mind a lélek számára megadható lehetőségeket és figyelmességeket. Néha a tetemmel való foglalatosság és a temetés csak indokul szolgál arra, hogy a halott hozzátartozóinak megkönnyíthessék a gyász földolgozását. Ez alól a mai, európai gyökerű kultúrával rendelkező, mind inkább materiális szemlélet felé hajló társadalmak sem kivételek. Ritka az a temetés, ahol a még temetetlen holttest mellett ne mondana valaki valamilyen megemlékezést. Ahol nem a pap vezeti a halotti szertartást, ott helyettesíti a világi előljáró, a főnök, egy munkatárs, vagy éppen az erre

szakosodott hivatal dolgozója, aki megannyi irodalmi idézettel fűszerezett sztereotip szövegében a halott jó tulajdonságait dicséri. A szöveg ritkán változik, minden társadalmi osztály halottaira van egy séma, melyet csak be kell helyettesíteni a megfelelő névvel és dátumokkal. Néha előfordul tévedés; a koporsó körül állók azt is tudják, hogy az elhunytat nem illetik meg a dicséret, ennek ellenére a halott *verbális zaklatása* változatlanul zajlik, a hozzátartozók siránkozásával kísérve.

Az emberi lélek nem nyugszik bele a halálba, és ez addig így természetes, amíg számára lelki fogódzót jelent mindaz a pótcselekvés, amellyel a gyászt enyhíteni igyekeznek. A tetemet mosogatja, öltözteti, borotválja, kifesti, földíszíti, használati tárgyaival ellátja, mutogatja, siratja, szavakkal zaklatja, máskor táncol, énekel, ünnepli, betakarja, különféle tartóba teszi – ez gyakran közlekedési eszköz: csónak, szán vagy kocsi –, a temetése után még évek múlva is „dárídózik” körülötte, csak éppen a nyugalomát nem biztosítja. A halott körül ezek közül sok mindent még akkor is elvégeztet, ha lelkileg már régen nem kötődik hozzá; annak halála közömbösen érinti, esetleg már várta azt. A látszatot biztosítani szükséges*, ezért a társadalmi megfelelés érdekében el kell „játszani” a hagyományos szerepet, és a tetemet zaklatni kell.

„Az egész temetési rítusnak a holttest a passzív főszereplője. Körülötte, mintegy számára táncolnak, zenélnek, szórakoztatására adják elő (pl. Indonéziában) a halotti színjátékokat, illetve (magyarországi cigányoknál) a hosszú meséket. Az élők gyakran a halott fülébe kiáltják a korábban elhunyt hozzátartozók számára szóló üzeneteket.”⁶³

Amerika

Történelmi civilizációk

A mai mexikóiak így látják el a halottaikat a túlvilági „hosszú útra”: „A ravatalon nemcsak gyertya és virág, hanem útravaló, étel, ital is van. A halott lábára jó erős pálmaszandált húznak, hogy hosszú vándorlása alatt a kaktusz tövisei, a magüi tűhegyes levelei fel ne sebezzenek. Néhány szem fekete babot, kukoricát és tűzszerszámot tesznek melléje, hogy új otthonában ültetni és főzni tudjon.”⁶⁴

Halottaikat a templomba, temetőbe menet *tagéteszszirmokat* hintve kísérik. A holttestet a temetés után nem bolygatják ugyan többé, de a halottal való foglalatosságról nem tudnak lemondani, így a tetem helyett a lelkét kívánják visszahozni, és a testet helyettesítő szuvenir tárgyakkal bíbelődnek. Úgy érzik, hogy elhaltjaiknak még mindig szükséges az

* A tisztes temetés megadásának kötelezettsége az életben maradottak lelkiismeretének megnyugtatását is szolgálja. (A szerk.)

élőket megillető ellátás. Halottak napján kimennek a temetőbe. Ételt, italt, a gyereksírokra csokoládét és játékot raknak. Éjszaka a temetőben, a sírok körül hálnak, imádkoznak és az éjszaka hidegét szeszivással enyhítik.⁶⁵

„...hangos, kérő szóval invitálják az eltávozottakat, hogy jöjjenek együtt enni, inni, ünnepelni. Azt mondják, érzik, hogy ilyenkor valóban köztük vannak, s elégedettek, hogy együtt a család [...] Halottaik fogadására otthon színes, díszes házioltárt állítanak.” A házioltárra is ajándékok, élelem, ital, ruha, virág és sok gyertya kerül, *„...hogyan a halottak a házat hamar megtalálják. Egyszóval mindent elkövetnek, hogy a túlvilágról hazalátogatók kellemesen töltsék családjuk körében ezeket a napokat. S ha itt az idő, jóllakottan, tiszta ruhában, elégedetten térjenek újra vissza a másvilágba.”* Vagyis a lélek itt már újra „megtestesül”, és élőként viselkedik, mert a testét kiszolgálják. A gondoskodást, ellátást képtelenek abbahagyni.⁶⁶

Ausztrália, déli tengerek és óceánok szigetvilága

Törzsi kultúrák

Ausztráliában a verbális tetemzaklatás egyik módja a hangoskodás. *„Az elhalt rokonai és törzsbeli barátai gátlástalanul átadják magukat fájdaluknak. Hangos siránkozás tölti meg a tábort. Asszonyok és férfiak vetik magukat a halottra, miközben kőkésekkel és hegyes botokkal mély sebeket ejtenek magukon. Meghemperegnek a hamuban, és fehér agyaggal mázolják be magukat, kísértetiesen hátborzongató hatást keltve.”*⁶⁷

A tetem eltemetése előtt Ausztráliában a halottat „megvallatják”, hogy kiderüljön, ki ölte meg. Az egyik északnyugat-ausztráliai törzsnél *„...a halott haját húzkodják, és minden húzáskor megemlítik egy lokális nemzetség nevét. Amelyik csoport nevének az említésekor a haj kitépődik, az a bűnös a halálban.”* Egy másik módszer Dampier-földről: *„A halott haját összefonják, és feltekerik egy orsóra, amelyet egy csoport férfi titkos helyre visz. Egy férfi megrántja a hajfonat végét, a haj lecsavarodik az orsóról, és az a földre esik.”*⁶⁸

Több törzsnél magát a hullát kérdezik meg gyilkosa felől: *„...az elhunytat három olyan ember fejére helyezték, akik megfelelő rokonságban voltak vele.”* A vizsgálat vezetője rítusvégzés közben a tetemnek föltette a kérdést, hogy merről jött a gyilkos. *„A megfelelő hely említésekor a szellem leugrasztotta a hullát az őt tartó férfiak fejről [...]*

A vizsgálat egy másik módja, amikor az elhunyt belső szervein keresik az áruló nyomot. Néha a test felboncolása nemcsak a vizsgálat céljait szolgálja, hanem egyben készülődés is egy későbbi rítusra. A Tully folyó alsó folyása mentén a holttestet több napig temetetlenül hagyták, míg fel nem puffadt. Ekkor a gyomrot a hason ejtett gondos vágással eltávolították, és megtalálták benne azt a »valamit«, ami az elhunyt halálát okozta. Régebben

a Murray folyó alsó folyása mentén az orvosságos-ember felnyitotta a hasat, és kihúzta belőle a beleket és a hashártyát, hogy megvizsgálja [...] A cseplesz egy részét kivették, a belsősegeket pedig egy-két marok zöld levéllel visszatették a helyükre, majd a testet összekötötték és eltemették.”⁶⁹

Az ungarinyin törzsnél, „Ha az elhunyt csak néhány éves kisgyermek, szorosan fakéregbe csavarják. Anyja néhány hónapig magával hordja, majd egy sziklaiüregbe teszik.”⁷⁰

„A **jimarok** Új-Guinea északi részén, a Sepik egyik mellékfolyója, a Korowori mellékén élnek [...]

Ha egy jimar meghal, a halálesetet a család rangos siratása adja tudtul a falunak. A siratás a haláleset követő éjszakán át tart. Ez idő alatt a feldíszített tetem a lakóházban fekszik. A temetés másnap reggel történik – ekkor helyezik el a testet a háztól nem messze ásott sírba (ill. az állványra).”⁷¹

A pápuáknál „A halottakat a rokonok megmossák, kókuszolajjal bekenik és kifestik. Kagyló- és csigaházból, kutya- és vadkanfogból fűzött értékes dízláncokat akasztanak a nyakába, majd többnyire egy székszerű alkotmányra ültetve a szabadban közszemlére teszik ki [...] Amikor besötétedik, a halottat visszaviszik a házba, ott leveszik róla az ékszereket és szétosztják a legközelebbi rokonok között. Ezután a temetésre készülődnek. Gyakran gyékénybe burkolják a holttestet; a koporsószerű tartót, mely a Huon-öböl vidékén a bukauknál az elhunyt konyhájának deszkáiból készült, csak kevés helyen ismerik.”⁷²

Új-Guineában elhalálozás esetén „Rendszerint alaposan megvizsgálják a halottat. Ha a test jobb oldalán fekete folt mutatkozik, biztosra veszik, hogy az apai ágból származó valamelyik elhalt rokon szelleme felelős a halálesetért. Ilyenkor bírságot kell fizetni az anyai ági rokonoknak. Ha a fekete folt a tetem bal oldalán mutatkozik, akkor egy anyai ágból való szellem támadta meg az elhunytat, s ezért nem kell bírságot fizetni.”⁷³

A tetem elhantolása sem egyszerű művelet. „Amennyiben a holttest nincs beburkolva, a sírt gyékénnyel vagy deszkával bélelik ki. Új-Guinea délkeleti részén néhány szigetcsoporton egy nagyobb sírkamrában helyezik el a halottakat. Az úgynevezett »guggoló temetés« főleg Új-Hebridákon és Új-Kaledóniában szokásos. Ha a sírhely a szabadban van, akkor kunyhót emelnek fölé, s a legközelebbi hozzátartozók egy ideig ebben tartózkodnak. A síron minden esetben tüzet gyújtanak, hogy a halott ne fázzon, s ételmet, víztartó tökedényeket, a férfiaknál fegyvert, a nőknél pedig valamilyen háztartási eszközt tesznek a sírra.”⁷⁴

„Általában már a gyarmatosítás előtt a földbe való temetkezés volt a legelterjedtebb. A nem túlságosan mély gödröt vagy a halott háza előtt ásták meg, ha ugyan nem magában a házban temették el, vagy a falun kívül.”⁷⁵

H. Damm írta: „...néhány törzs – így a mai Adelaide környékén élt törzsek – kunyhót építettek a sír fölé, mások viszont a halott legfontosabb eszközeit is a sírra rakták, a férfinak a dárdáját és a dárdahajítóját, az asszonynak ásóbotot és fatálakat.”⁷⁶

Az ellenség tetemével nem szakrális módon foglalkoznak haláluk után. Az új-guineai Morobe kerületben élő kukuku törzs megölte a szomszédos Jaga falu 30 lakosát. „...részben szétdarabolva, megtalálták a meggyilkolt lakosokat, akiket ülő testtartásban helyeztek el kunyhóik előtt, ami a kukukukok sajátos szokása.”⁷⁷

A melanéziai szigetvilágban „Az elhunyt testét feldíszítik minden becses ékszerrel, és melléje teszik minden értéktárgyát.”⁷⁸ Ezután jön a több kontinensen gyakorolt közszemle, amit mi nagyon diszkréten *felravatalozásnak* nevezünk. Korábban ezt a halott otthonában végezték, és ennek ideje egytől több napig terjedt. Ma – a koporsós temetkezés esetében – a temetők ravatalozójában általában az elhantolást megelőző egy órát vesz igénybe, de az esetek nagy részében a részvétet nyilvánítók a lezáratlan koporsónál megállhatnak, a szemfedőt föltakarhatják, és szemtől szembe elbúcsúzhatnak a halottól. Közszemle volt a melanéziai szigetvilágban is: „Régebben a holttestet a falu közepén egy félig nyitott sírban tették közszemlére...” – írta B. Malinowski.⁷⁹

A temetés a Tonga-szigeteken megbecsülést jelent. A sírásót a leendő halott király még életében kijelöli magának. „A temetés vezetője – a királyi sírásó – a halott testét bekente kókuszolajjal, és egy nagy legyezővel legyezte. Az elhunytat a temetés előtt előbb átvitték (ma is átviszik) egy erre a célra épített külön kunyhóba. Ennek az építménynek *faletolia* a neve. Miután az elhunytat betették a kriptába, a házat felgyújtották.”⁸⁰

A sírba a halott mellé gyakran áldozatokat is temettek. „Minthogy a tongaiak felfogása szerint tilos volt az áldozatok vérént ontani, a gyermekeket (és a felnőtt áldozatokat is) élve temették el.”⁸¹

Ugyancsak különös módja a tetem előkészítésének az a szertartás, amelynek során az élőkötől megválni készülő halottat „vallomásra bírják”. A. Falk-Rønne a *kuruvál*** fertőzött új-guineai fore törzsnél járt, ahol a már megtiltott hullafogyasztás pótlékeként a bennszülöttek valami ezt helyettesítő cselekvést találtak ki. Így írt erről: „...amikor a halottat megpillantottam, megértettem, hogy hosszú időbe telik, amíg a bennszülöttek valóban keresztényé válnak. Egy emelvényfélén ült a megboldogult, a falnak támasztva; zsinórt kötöttek a kezéhez, melyet a település minden lakójának meg kellett rántania. Ki-ki előlépett, közben zengett a zsoltár, és sorra meghúzták a zsinórt. Kifaggattam később a *luluait* [főnököt], mit jelent ez; így felelt: »Együttműködünk a keresztény istennel. Ő segít nekiünk,

** A kuru az emberi agyvelő elfogyasztása által terjedő halálos kór. (A szerk.)

hogy a varázslót megtaláljuk. Ha a gonosz bűbájos [ti. akinek a tetem a halálát köszönhette] húzza meg a zsinórt, a tetemből vizelet csorran.»⁸²

Bali szigetén a harsány gyászmenet énekszóval, nevetgélve, vidáman, élénk színekbe öltözve kíséri a halottat, a szellemeknek szánt ajándékokkal megrakodva. „Végül felbukkant a temetési **vadah**: ez magas bambusztorony, a csúcsán tető; vagy húsz izmos, erőteljes férfi vitte [...]

– *Ebben a toronyban van a holttest, bika alakú fakoporsóban. Ha a halott nő, a koporsó tehén alakú...*»⁸³

Ázsia

Történelmi civilizációk

Az ókori Kínában – bármilyen különös, de – a halott előkészítése a temetésre már a halálra váró öregek életében elindult. A gyerekek és az unokák az idős szülők 60. születésnapjára meglepetésként koporsót ajándékoztak.⁸⁴ „Az öregek nagy örömmel fogadták ezt az ajándékot, a ház egyik szobájában helyezték el, és nagyon vigyáztak rá. Ez a koporsó, amely halála után az elhunyt testét volt hivatva őrizni, mindig is a fiatalabb és idősebb családtagok figyelmének középpontjában állt. Évről évre új és új rétegben kenték rá a repedéseket kitöltő anyagot és a lakkot, így a koporsó évről évre nehezebb s egyben tartósabb lett, mindinkább ellenállt a víznek, nedvességnek, és mind alkalmasabbá vált a test megőrzésére. A koporsót, amíg csak a házban volt, fontos vagyontárgynak tekintették. Akinek már megvolt a maga koporsója, nyugodt lehetett a jövője felől: tudta, hogy halála után is megőrzik a testét. A messzi múltban, az újjászületés lehetőségének naiv, totemisztikus elképzeléseihez nyúlik vissza az a törekvés, hogy épségben megőrizzék a holttestet, s ez a hit az ősök kultuszában különleges értelmet nyert.»⁸⁵

A kínai túlvilághit szerint ugyanis a koporsóban a test minden részének együtt kell maradni, ha odaát az elhunyt boldog akar lenni. A kivégzett bűnösök ezt a kegyet ritkán kapták meg. „Legvégső esetben arra kértek engedélyt, hogy lefejezés után helyére illesszék a fejet, s a holttestet úgy temethessék el, mintha »ép« lenne. Ennek az engedélynek nagy ára volt, és korántsem minden elítélt kapta meg. Apagyilkosok esetében megtagadták az engedélyt. Apagyilkosságért, sőt valamelyik szülő meggyilkolására irányuló kísérletért is (Kínában a jogszabályok a bűnös szándékot éppúgy kezelték, mint magát a bűntettet) a bűnöst kínhalálra ítélték, s testét feldarabolták.»⁸⁶

A halál beállta után „A gyászszertartások célja a halál okozta tisztátalanságok elűzése s egyben az össze átalakuló elhunyt felmagasztalása, s ezáltal a gyászba borult család

tekintélyének emelése. A szertartások közé tartozik a tetem rituális mosdatása és felöltöztetése, továbbá szabályszerű elsiratása.”⁸⁷

A patríciusoknál előbb „Rendbe tették a testet, lezárták a szemét, az állkapcsokat szétfeszítették, hogy a száj nyitva maradjon, a lábakat egy magas zsámolyhoz kötötték, hogy egyenesen tartsa őket. Ezután megmosták a testet, majd a haját, közben levágták a kéz és láb körmeit. Végül felöltöztették a halottat egy különleges öltözékbe, a halotti ruhába (**ming-ji**), a fölé pedig ráadták három szertartási ruháját, egymás fölé, legvégül pedig jádét és néhány kis rituális tárgyat tettek a szájába. Mindezen műveletek alatt, amelyek egész első nap tartottak, egészen a temetésig, szakadatlan tartott a siratás, a rokonság éjjel-nappal váltotta egymást. Miután a halottat így előkészítették, közszemlére tették egy díszes ágyon a nagyteremben [...]

A Nagy Kiállítás estjén (a király és fejedelmek temetésekor ez csak hét nap után történt) a holttestet elhelyezték a fekete selyemmel bélelt koporsóba, amelynek a négy sarkában zacskókba kötve a levágott kéz- és lábkörmöket, a levágott és elhullajtott haját helyezték el⁸⁸, amelyet a halott egész életében gondosan megőrzött, hogy egészben mehessen a másvilágra. Ezután (a hajdani ideiglenes rítusának maradványaként, amely annak idején a gyászidőt tölthette ki, a holttestek felbomlásáig) a katafalkba [jelképes ravatalba] zárt koporsót elhelyezték egy gödörben, amelyből csak a fedele állt ki, pörkölt gabonából, szárított halból és húsból álló áldozattal együtt, s eltakarták egy függönnyel. Itt őrizték, amíg a sír el nem készült...”⁸⁹

„...a halottbúcsúztatáshoz szükséges idő elteltével sem került azonnal sor a temetésre. Gyakran a koporsót kivitték az udvarra, s hosszú hetekig, hónapokig, sőt néha évekig állt ott, külön e célra készült sátorban. Ezt a késlekedést elsősorban a hagyomány diktálta: a Szertartások feljegyzéseinek szabályai szerint az uralkodó holttestét a halál beálltától számított hét hónap múltán, a magasabb rangú arisztokratákét öt, az alacsonyabb rangúakét három hónap múlva kellett eltemetni.”⁹⁰

Más forrás szerint „Az elföldelés (azonnal csak az egyszerű nemeseket temették el, az elhalálozás és az eltemetés közötti idő az elhunyt rangjával egyenes arányban nőtt) nagy temetési menettel történt, amelyen az összes rokonok és barátok részt vettek. A koporsót fehér vászonba (a gyász színe⁹¹) takarták, föléje fekete selyemkötéllal fehér fátylat feszítettek ki. Négykerekű szekérre tették, amelynek ernyője selyemmel volt díszítve, elöl hátul vörös és fekete selyemkötéllal kötötték rá. A koporsószekér után következett a zászló az elhunyt nevével, majd szekerei, ha joga volt tartásukhoz, majd a halottkísérőket vivő szekerek. Legelől varázsló ment, a **fang-sziang**, aki alabárdjával a négy világtáj felé vagdalkozva a gonosz hatásokat hártotta el az útból. Lassan, üvöltözve vonultak a sírhelyhez, ahol már összegyűlt a tömeg. Amikor a halottat fejfelé Észak felé a sírba tették, abba kellett hagyni a siratást: ekkor

kereste meg a sírok felügyelője az áldozatokat, a férfiakat, nőket vagy helyettesítőiket, s ezek ekkor ereszkedtek le a sírba, ahol élve eltemették őket.”⁹²

Az élvetemetés több kultúrában ismert volt. Kínában az áldozatok száma is fönmaradt: *„Az Ég Fia számára (temetéskor) az elevenen eltemetett áldozatok száma néhány száz, vagy legalábbis tíz-húsz; a fejedelmek és főhivatalnokok számára tíz-húsz, vagy legalábbis néhány ember [...] Az alacsonyabb rangú vagy szegényebb családoknak meg kellett elégedniük szalmából (cou-ling) vagy fából (sziang-zsen) készült képmásokkal, amelyekkel ugyanúgy bántak, mint az általuk helyettesített emberekkel.*”⁹³ Vagyis ezeket is a halottak mellé temették.

L. Sz. Vasziljev így írt a temetésről: *„A testet, azaz a koporsót különleges baldachinos hordozó alkalmatosságra helyezték, amelynek néha olyan formája volt, mint egy háznak: tetővel, falakkal stb., s megindult a halottas menet [...]*

Amikor a temetési menet az útja végére ért, s eljutott a sírhelyhez, a koporsót letették a földre. Ismét körülállták mindnyájan, zokogtak és siratókat énekeltek, majd a koporsót leeresztették a sírba.”⁹⁴

A japán császárok részére a sírdombok vagy kofunok emelése a 3. sz. végétől terjedtek el, és a 8. sz. elejéig tartott. Különös gondoskodás volt ez a halott további életéről. Odzsín császár sírja pl. 420 m hosszú, és elől 305 m, hátul pedig 250 m széles, míg a magassága 35 m volt. A sírokat vizesárcok övezték, a tetejükre agyagfigurákat állítottak.⁹⁵ Kínában, az első császárok korában, az agyagfigurákat a sírdombba temették. Egész cseréphadsereg vigyázta túlvilági életüket. Ugyancsak Kínából ismertek a szalmabábuk, a csendes-óceáni szigetvilágból pedig a halottat megszemélyesítő ember alakú bábuk, amelyekre az elhaltak koponyáit helyezték.

Tibetben egykor *„...a láma először is kitépett egy csomó haját az elhunyt fejéről, hogy a halott testből könnyebben kiszabaduljon az »élő lélek«. A tetemet megmosták, melléje áldozati mécszet állítottak, rituális figurákat és szent könyveket helyeztek el...”* stb. Ezután még különféle szertartások következtek. *„...a tetemet nem az egykori ember jelképének tekintették, hanem haszontalan, kiürült toknak, amelytől az első alkalmas pillanatban meg kell szabadulni.*”⁹⁶

Figyelemreméltó a tetem verbális zaklatása, mely nem hangos sírásból és jajveszékelésből áll, mint a legtöbb kultúrában. Benedek István a Tibeti Halottaskönyvhöz írt előtanulmányában így fogalmaz: *„A köztes lét a meghalással kezdődik, és az újjászületéssel ér véget. Közben a test elrothad vagy elég, a lélek azonban valahol kóborol, és igyekszik minél előnyösebben újraszületni. Ebben segíti őt egy tanult láma vagy egy tapasztalt mester, aki már a haldoklás végóráiban megkezdte a könyv rituális szövegének fülbesúgását, majd ezt*

folytatja a halott mellett negyedfél napig, aztán a már bomlásnak indult hullát elviszik, eltemetik, elégetik, de a pap ezzel mit sem törődve folytatja a szöveg biztató kántálását összesen negyvenkilenc napig, abban a meggyőződésben, hogy a tetemtől megszabadult lélek hallja a szavait, és talán megfogadja a tanácsát... ”⁹⁷

A japán középkorban „Az elhunyt egy meglehetősen homályos túlvilágba távozik, afféle halálországba (**jomi-no-kuni**), lélekké vagy védőszellemmé válva olvad bele a természetbe, és több-kevesebb jóindulattal örködik az élők felett, aszerint, hogy azok tisztelik-e vagy sem [...] A halál végeredményben csupán eszköz volt arra, hogy valaki újjászülessen egy jobb életben.

Egy régi buddhista szöveg megadta a szükséges utasításokat a tetem ellátására: »Meleg vízben megmosva, gyapotba öltöztetve, aranyozott koporsóba téve, illatszerrel meghintve, illatos fűszerekkel borítva, tűzben elégetve, összegyűjtött csontjai toronyba (ereklyetartó) helyezve... «

A halottat általában azokkal a ruhákkal és tárgyakkal temették (vagy égették) el, amelyekhez életében is ragaszkodott, s hogy átkelését a földet az Amida-paradicsomtól elválasztó Szanzu folyón megfizethesse, néhány pénzdarabot helyeztek mellé, továbbá a túlvilágba vezető hosszú utazáshoz szükséges szalmapapucsot és botot.”⁹⁸ A temetés előtti éjszakán virrasztottak mellette, egy szerzetes pedig szútrákat idézett neki.

Az örmények halottzaklatása még a közelmúltban is így zajlott: „Jereván utcáin olykor nyitott koporsót szállító autókat látni. A megboldogultakat rehannal díszítik fel. A temető felé tartanak [...]

Öregasszonyok, elsősorban a halott unokatestvérei megmosdatták, megborotválták és felöltöztették a megboldogultat. A feleség levágta a haját, és emlékül a koporsóba tette. Éjszaka a család és a közeli ismerősök virrasztottak a koporsó mellett. A gyászmenetben a feleség és a gyerekek követték a koporsót, majd kissé távolabb a falu lakói. És csak ezután kezdődik a szertartás legfontosabb része.

Meredek hegyoldal. A már felhantolt sír körül férfiak. Koszorúk, szalagok, csokrok.

A szokásnak megfelelően az asszonyok és a gyerekek elhagyták a temetőt. Csak a legszűkebb férfirokonság és a falu parasztjai maradtak...”

A sírnál ezután éneklés, zene és szónoklat hangzik el. „Minden szónoklat után isznak. A szónok csak belekortyol a pohárba, a többi kiönti a sírra [...]

A temetés utolsó mozzanata. A falu minden férfija részvétét nyilvánítja a családnak, amely ez esetben vagy ötven rokont jelent [...]

Hét nap múlva ismét összegyűlnek, és a megboldogultról beszélgetnek. A sírt a temetést követő negyvenedik napon látogatják meg újra. Addig, a gyász jeléül, nem borotválkoznak.”⁹⁹

Európa

Figyeljük meg, mennyire hasonlít a mai mexikói vagy japán halott ellátására az a hagyomány, amelyet a feudalizmus korától kezdve a hagyományos paraszti életforma megszűnéséig Hódmezővásárhelyen alkalmaztak! Csorcsán Szűcs Imre gazda adatközlőnk beszélt el: „A halottat azért fürdették le, hogy tisztán mőnjön a másvilágra. A meleg víz mög azért köllött hozzá, hogy a halott ne szenvedjön a hidegtől.” Vagyis, a halott ember holt is, meg nem is. Túlvilági lényvé változott.

Angyalné Gulyás Rozáliát idézzük: „Amikor a halottat lefürdettük, fölszárítottuk, rögtön fölöltöztettük, hogy ne fájzon. Télön meleg ruhát kapott. A lábára azért húztunk vastag harisnyát, hogy ha mögy a hosszú úton, a tövis ne szúrja. Mert a halottnak a túlvilágon egyedül, gyalog köll mögtönni a hosszú vándorutat. Mezőn mögy köröszkül, ami tele van szamártüsökkel.”

Elképzelésükben tehát a túlvilág mint az evilág árnyképe, László Gyula szerint a tükörképe folytatódott az alföldi, pusztai, tanyás tájban. Így folytatta tovább emlékezését: „Azért adtunk rá fehér ingöt, fekete ruhát, hogy ünnepélyös lögyön. Öltözékivel is tisztötletöt ébresszön maga iránt, és mögtisztölje vele az Urat. A férfi embörnek a kalapját is mellé raktuk a koporsóba, hogy ha mögérközik, illendően tudjon köszönni az Úrnak.

[...] Legtöbör férfi a pipáját mög a botját kérte, hogy a túlvilági úton ezök a hű kísérői vele lögyenek. A részögös embör mellé kérés nélkül is töttek egy üveg pálinkát. Hadd melegítse, ha a mezön hideg lösz.”

A halottal eltemetett tárgyak ebböl az aspektusból kaptak tehát valódi értelmet. Nemcsak azért kerültek a tetem mellé a koporsóba, mert az elhalt kedvelt eszközei voltak, hanem mert a túlvilágon, a „hosszú út” során ezekre majd szüksége lesz. A bot a tanyai kutyák ellen szolgál, és a holt rátámaszkodhat, ha elfáradt. A pálinka a hidegben hevíti.¹⁰⁰

Kunt Ernő a halott túlvilági útjáról hasonlóan írt: „Az út oda – baranyai hiedelmek szerint – tükön-bokron, vizeken, hegyeken át vezet. A lélek aztán elér a Jordán vizéhez...”¹⁰¹

A halotról való valamilyen fokú gondoskodás és ellátás mágikus úton még mindig tovább él, és napjainkban is találkozunk vele. K. Melinda csongrádi nő 1998. ápr. 5-én „Este 10 óra körül megszülte gyermekét, aki felsírt, mozgott. A nő egy lepedővel fojtotta meg a – mint utólag kiderült az érett, egészséges, 2700 grammal született – kisfiút. A köldökzsinórt kézzel szakította el. A már élettelen testet egy lepedőbe csavarta és elrejtette egy

szekrényfiókba. Másnap munkába ment, mintha mi sem történt volna. Délután kilopakodott házuk kertjébe és elásta a csecsemőt [...]

*Büntudata addig feszítette, míg munkahelyi főnökének beszámolt arról, mit is tett. Hazament. Úgy gondolta, ha kiássa gyermekét és megfürdeti, akkor az feltámad. A másfél hónapja földben lévő kisfiút valóban kikaparta a kertből, amikor a rendőrök rányitottak, akkor éppen a fürdőszobában mosdatta a tetemet...*¹⁰²

Az eddig leírtakat Kunt Ernő ide vonatkozó, a magyar temetkezési szokásokról közzétett adataival egészítjük ki.

A fölgravatolt tetem „halottnézése”: „Aki bátrabb, fellép a ravatal melletti lócára, közelebről nézi meg a halottat. Aki fél, ijedt, retten, annak azt tanácsolják, hogy fogja meg a halott nagy lábujját, sőt gyermekekkel meg is csavartatják. Aki nem akar a halottal álmodni, a kezét fogja meg.”

A tetem zaklatása siratással: „A kiterített halottat nappal **siratják**, éjjel **virrasztják**. Amíg a házban van, mindig van mellette valaki a keservesek közül, aki vagy **fennszóval**, vagy **a maga csendességében** siratja, **siratgatja**.”¹⁰³

„Ahol házasulandó korú a halott, ott a fiatalokat még biztatják is a táncra az elhunyt hozzátartozói, hiszen – megítélésük szerint – ezzel tartoznak az elhunytak, s annak is csak örömére szolgálhatnak ezzel.”¹⁰⁴

A leggyalázatosabb dolog, amikor a halottat kifigurázzák; gúny tárgyává téve zaklatják. Ilyen adatokat és történeteket gyűjtöttünk adatközlőinktől Hódmezővásárhelyről. Ezek általában vaskos trufák részletei. Angyal Ferencné Gulyás Rozáliát idézzük:

„Amikor möghalt az öreg, akit mán a kutya sè sajnált, fölöltöztették, oszt fölültették a **padkasarokba**, hátát a kemöncének támasztották. A kezibe egy tejföllel teli köcsögöt raktak, a köcsögbe fakanalat, mintha keverné. Még a száját is bekenték. Csupa úgy nézött ki, mint egy valóságos embör, aki öszi a tőfölt.

Sorra beküldték hozzá azokat, akik még nem tudták a halálát. Amikor mögálltak előtte, oszt mögmozgatták, hogy »Szóljon mán, kend!«, a halott lebukott, a tőföl kizúdult.”¹⁰⁵

[Folytatjuk.]

JEGYZETEK

¹ D. Morris, 1997: 6.

² Az *Univerzum* szót, a mai magyar helyesírástól eltérően, de a magyarra fordított külföldi szakirodalomban már nagy kezdőbetűvel írják, így van ez P. Davies idézett könyvében is; ezért ezt az eljárást követjük mi is. Ugyanez érvényes a *Világegyetem* szavunkra is.

³ P. Davies, 1995: 10.

⁴ C. Lévi-Strauss, 1973: 257.

⁵ A néprajzban ennek a témának fölsorolhatatlanul nagy szakirodalma van. A holttest körüli teendők elvégzése is igen változatos szokásokat őrzött meg. Itt csupán Kiss Lajosra hivatkozunk, aki „Hódmezővásárhelyi temetkezési szokások” címmel írt tanulmányt erről (*Vásárhelyi hétköznapiak*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1958. 175-190.).

A Csongrád megyei Mártély község tanyavilágában dr. Hamvas Ödön, korábbi körzeti orvos, kedves barátunk mesélte el, néhány évtizeddel ezelőtti egyik esetét, hogy a magánügyekbe való beavatkozás elkerülése miatt, kénytelen volt hetekig maga is elnézni egyik haldokló betegének számunkra embertelennek tűnő, a parasztság számára természetes bánásmódját. A magatehetetlen beteg előbb a vizeletét, majd a székletét sem tudta tartani. Így került ki a fa aljú régi ágyból előbb a lepedője, takarója, majd a párnája és a szalmazsákja; a testéről le pedig valamennyi ruhája. Végül mezítelenül feküdt az ágy gyalulatlan alsó deszkázatán. A már eszméletlen testet pedig a földes padlóra tették, ahol csakhamar be is fejezte.

⁶ Míg e cég létezett, az Állami Temetkezési Vállalat vásárhelyi hullaszállítóinál mindig volt egy szike. Ha a szabvány koporsó mérete kicsinek bizonyult, nem nyűglődtek a cseréjével, hanem a bokánál néhány ügyes nyisszantással „kízesítették” a lábfejet, és cipőstől együtt a koporsóba, a lábszár mellé helyezték.

⁷ N. Coni – W. Davison – S. Webster, 1994: 214.

⁸ Barabás M., 1998: 11.

⁹ N. Coni – W. Davison – S. Webster, 1994: 214.

¹⁰ Szenté T., 1995: 222.

¹¹ N. Coni – W. Davison – S. Webster, 1994: 215.

¹² Itt meséljük el saját élményünket, amelyet az 1960-as évek elején, a hódmezővásárhelyi Völgy utcában szereztünk. Akkor a városba behozott földgáz-befogadó állomás gerincvezetékének közvetlenül a házunk előtti füves részen mély árkot építettek. Addig senki sem tudta, hogy valamikor a magyar középkorban itt temető volt, és ez a városrész erre épült. A csatornaásó munkások szabályos sorokban létesült sírokat bontottak föl. A több száz éves tetemeket az agyag-záróréteg szinte levegőmentesen földbe, ennek következtében a testek tökéletes lebomlása még mindig nem fejeződött be, azok elszappanosodtak. A kibontott sírokból megannyi, a bomló fehérjére jellemző, orrfacsaró metán és kénhidrogéngáz szabadult ki, a kubikosok nem kis bosszúságára.

¹³ Kunt E., 1981: 96.

¹⁴ N. Coni – W. Davison – S. Webster, 1994: 214.

¹⁵ D. Morris, 1997: 181.

¹⁶ Országh L., 1970: 2305.

¹⁷ U. Szumowski, 1939: 35-36.

¹⁸ Prof. dr. Varró V. levele 1999. jan. 11-én kelt. Irattárunkban archiválva.

¹⁹ K. Birket-Smith, 1969: 285.

²⁰ H. Maspero, 1978: 151.

²¹ J. Gernet, 1980: 230.

²² J. Bjerre, 1973: 43.

²³ J. Bjerre, 1973: 145.

-
- ²⁴ H. Damm, 1961: 203.
- ²⁵ Kunt E., 1981: 40.
- ²⁶ K. Birket-Smith, 1969: 277.
- ²⁷ K. Birket-Smith, 1969: 278. – Dr. Vörös Gabriella a „fülkés sír”-ral kapcsolatban az alábbiakat jegyzi meg: „A *fülkés sír* kifejezést az avar temetkezésekkel kapcsolatosan használjuk, akkor, amikor a *ferde aknát* a sír rövidebb végéből indítva alakítják ki. Létezik a sír hosszanti oldalából vájt üreg is, amit *padmalyos* temetkezésnek nevezünk.”
- ²⁸ K. Birket-Smith, 1969: 328.
- ²⁹ Jamandzsi M., 1989: 26.
- ³⁰ Dr. Vörös Gabriella, a Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatóságának (Szeged) főigazgatója, a József Attila Tudományegyetem Régészeti Tanszékének adjunktusa. Itt mondunk hálás köszönetet neki, hogy jelen tanulmányunkat értékes szakmai levelével és egyik vonatkozó dolgozatának rendelkezésünkre bocsátásával segítette.
- ³¹ Megítélésünk szerint, az eltérések is a közösség szokásait tükrözik, csak nem az általánosot, a tömegével előforduló, megszokott jellemzőt, hanem a kiközösítő szabályok szerinti keveset.
- ³² A római kori barbaricumhoz tartoztak. „A szarmatakor az Alföldön az I. század közepétől az V. század közepéig tartott. A forrásokból tudjuk, hogy az első beköltözők biztosan a jazig törzshöz tartoztak. További név szerint ismert törzsekhez tartozó csoportok beköltözésének időpontjára a Kárpát-medencébe, semmilyen fogódzó pontunk nincs.” (Dr. Vörös Gabriella megjegyzése.)
- ³³ Vörös Gabriellát idézzük: „A boszorkány, boszorkányság szerzteágazó és bonyolult néprajzi-történeti gondolatkör része, korszaktól és földrajzi területtől függően más és más ismérvekkel, eredettel, tartalommal. A boszorkány szó etimológiájáról: Ligeti Lajos: Boszorkány. *Magyar Nyelv*, 1947, 10-17.” (A 114. p. 5. lábjegyzete.)
- ³⁴ Kulcsár Valéria: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód, Petőfi Múzeum, 1998. – A rendellenes temetkezésekről lásd: 31-34.
- ³⁵ A zsugorított temetés rítusának titkát még nem fejtették meg igazán, az ezzel kapcsolatban kialakult elméletek még vitatottak. Több magyarázat, nézet is ismert, ezek közül itt kettőt említünk: az általános alvó testhelyzetet utánozza; az anyaméhben elfoglalt helyzetünket jelöli. Az oldalra fektetésnek-zsugorításnak számos értelmezés kísérlete ismeretes a szakirodalomból. Összefoglaló értékelését lásd: Szabó János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában III. *Az Egri Múzeum Évkönyve 14*. Eger, 1976, 17-89.
- ³⁶ Vörös G., 1994-1995: 112-113. (Itt jegyezzük meg, hogy a boszorkányokon és ördögösökön kívül még olyan halottak is lehettek, akiktől valamilyen tulajdonságuk révén féltek, hogy visszajárhatnak kísérteni.)
- ³⁷ Kőhegyi M. – Vörös G.: 3-4. századi temető és 4-5. századi település Szeged-Algyón. *A szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, 1989/90-1. (1992.)* 63-116.
- ³⁸ Vörös G., 1994-1995: 113.
- ³⁹ H. Maspero, 1978: 153.
- ⁴⁰ Miután az ősi- és természeti társadalmakban mind a vörös, mind a sárga szín az életet jelképezi, valószínűsíthető lehet, hogy a gyászolók azért festették be magukat, hogy élő mivoltukat még inkább kihangsúlyozva, a halott szellemét elkülönítsék, elriasszák maguktól.
- ⁴¹ J. Bjerre, 1973: 50-53.
- ⁴² H. Damm, 1961: 200.

-
- ⁴³ C. Lévi-Strauss, 1973: 258.
- ⁴⁴ H. Damm, 1961: 97.
- ⁴⁵ A. P. Elkin, 1986: 254.
- ⁴⁶ L. Sz. Vasziljev, 1977: 129.
- ⁴⁷ H. Maspero, 1978: 215-216.
- ⁴⁸ H. Maspero, 1978: 207-208.
- ⁴⁹ J. Gernet, 1980: 215.
- ⁵⁰ Nagy K., 1987: 194.
- ⁵¹ B. Malinowski, 1972: 160.
- ⁵² A. P. Elkin, 1986: 259.
- ⁵³ C. Lévi-Strauss, 1973: 259.
- ⁵⁴ K. Birket-Smith, 1969: 276.
- ⁵⁵ K. Birket-Smith, 1969: 285.
- ⁵⁶ H. Damm, 1961: 97.
- ⁵⁷ Kunt E., 1981: 46-47.
- ⁵⁸ M. Stingl, 1970: 62.
- ⁵⁹ Kunt E., 1990: 83.
- ⁶⁰ Kunt E., 1990: 85.
- ⁶¹ Kunt E., 1990: 98.
- ⁶² Kunt E., 1990: 99.
- ⁶³ Kunt E., 1981: 58.
- ⁶⁴ J. Komlódi M., 1984: 289-290.
- ⁶⁵ J. Komlódi M., 1984: 291.
- ⁶⁶ J. Komlódi M., 1984: 292.
- ⁶⁷ H. Damm, 1961: 96. (Itt jegyezzük meg, hogy a fehér a csont, ill. csontváz színe. Jelen esetben tehát a halottal, halállal való azonosulást jelképezik, vagy ezekhez akarnak hasonlítani, megfelelni a halott kívánalmainak.)
- ⁶⁸ A. P. Elkin, 1986: 257-258.
- ⁶⁹ A. P. Elkin, 1986: 258.
- ⁷⁰ A. P. Elkin, 1986: 263.
- ⁷¹ Kunt E., 1981: 49-50.
- ⁷² H. Damm, 1961: 293.
- ⁷³ J. Bjerre, 1973: 56.
- ⁷⁴ H. Damm, 1961: 294.
- ⁷⁵ H. Damm, 1961: 293.
- ⁷⁶ H. Damm, 1961: 98.
- ⁷⁷ J. Bjerre, 1973: 108.
- ⁷⁸ B. Malinowski, 1972: 306.
- ⁷⁹ B. Malinowski, 1972: 308.
- ⁸⁰ M. Stingl, 1975: 267.
- ⁸¹ M. Stingl, 1975: 268-269.

⁸² A. Falk-Rønne, 1978: 92.

⁸³ Y. Gandon, 1964: 121.

⁸⁴ A magyar dél-alföldi gazdatársadalomban a hagyományos parasztlélet évszázadaiban ugyancsak ismert volt, hogy a gazda magának és feleségének méretre előre elkészítette a koporsókat, és fölhasználásig a padláson, vagy a színben tárolták. (Saját gyűjtésünkből származó, idevonatkozó történetet dolgoztunk fel: Szentí T., 1979: 260-263.)

Ugyancsak itt említjük meg azt a közismert szokást, hogy egyes katolikus szerzetesrendek tagjai a megácsolt koporsójukban fekszenek halálukig, amikor is a tetejét ráhelyezik és eltemetik őket.

⁸⁵ L. Sz. Vasziljev, 1977: 127.

⁸⁶ L. Sz. Vasziljev, 1977: 127.

⁸⁷ J. Gernet, 1980: 186.

⁸⁸ Jelen tanulmány szerzője az 1990-es évek elején, a hódmezővásárhelyi katolikus temetőben, az egyik friss sír tetején a virágok és koszorúk között ismeretlen eredetű, ill. célzatú műanyag női harisnyát talált, amely hajjal volt vastagra kitömve.

⁸⁹ H. Maspero, 1978: 157.

⁹⁰ L. Sz. Vasziljev, 1977: 129.

⁹¹ A Somogy megyei Csököly községben, főleg az idős asszonyok, máig fehér gyászruhát viselnek. Itt tehát nem a fekete a gyász színe. Kunt Ernő írta a magyar temetkezési szokásokról: "...a gyermeküket gyászoló anyák öltözetében a piros, a fiatalokat, gyermekeket gyászolóknál a kék, az ifjú legény gyászolásánál pedig a zöld színre vannak utalások." (Kunt E., 1990: 86-87.)

⁹² H. Maspero, 1978: 157-158.

⁹³ H. Maspero, 1978: 155.

⁹⁴ L. Sz. Vasziljev, 1977: 130.

⁹⁵ Jamandzsi M., 1989: 45.

⁹⁶ Nagy K., 1987: 193-194.

⁹⁷ Benedek I., 1991: 15.

⁹⁸ L. Frédéric, 1974: 55.

⁹⁹ R. Karaś, 1979: 151-154.

¹⁰⁰ Szentí T., 1985: 330-331.

¹⁰¹ Kunt E., 1990: 99.

¹⁰² K. V.: Kiásta és megfürdette a tetemet. A „sátán kezével” ölé csongrádi anya. *Délvilág*, 1998. szept. 12. 7.

¹⁰³ Kunt E., 1990: 70.

¹⁰⁴ Kunt E., 1990: 86.

¹⁰⁵ Szentí T., 1985: 320-321.

[Az irodalomjegyzéket a II. rész végén, következő számunkban közöljük.

(A szerk. megjegyzése.)]